

ગુણી ગરીબ

અથવા

દીકરા તે દોલત-કેળવે તે ભોગવે.

આક સાર્તા.

(ભાગ ૧—સર્કે ૧ થી ૧૧૨ સુધી.)

રચનાર

કેપુશરો નવરોજી કાપરાણ.

આ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૮૬૭ ના રપ મા આકટની રચ્ચે રજીષ્ટર કરાવ્યું છે.
પ્રાચ્યને તેના સઘલા હક તેના રચનારને છે.

આ. ર. રાણીનાના ગનનન પેસમાં છાપીછે.

સને ૧૮૬૦ ઈ.સ.વી.

ગુલી ગરીબ

અથવા

દીકરા તે દોલત કેળવે તે ભોગવે.

પ્રકરણ ૧ બુ!

દીનિયારુ દસ્તુર.

“આ તૈયાર છે કે, ગુલી?”

“નહી, બાવાજી. સાંજની આ તો બધાં પાંચે ને કીટલીમાંનો રૂંદ કાઢીખી નાખ્યો. કહો તો નવી આ બનાવું.”

“નહી દીકરી, રહેવા દે.” હું સરદીમાંથી આવ્યો છું અને સરદીમાં તને પાછો જવું છું, માટે હું ધારતો હતો કે જરા અપીવું તો અંગમાં ગરમી આવે. પણ—”

“પણ ત્યારે બાવાજી, નવી બનાવતાં વાર શી? પાંચ મિનિટની વધારે નહીં લાગશે. કકરા પડેલું પાણી તો તૈયાર છે. રંગ આવવાની જ એટલી.”

“નહી નહી, ગુલી. એટલીબધી કાંઈ જરૂર નથી. પાંચ મિનિટની વખતમાં અને જેમ વખત જાયછ તેમ અંધારું સુધતું જાયછ. દોહડ જે કલાકમાં જમવાનો વખત થશે ને હમણા આ પીવરા તો પછી જમતી વખતે પેટ દમકાઈ આવશે ને ભુખ નહીં લાગશે.”

“જતા સરદીમાં બાહાર જવોછ ત્યારે તો આ પીનેજ સિંપાતો, બાવાજી. તમેને ભુખ નહીં લાગશે તો કલાક રહીને મોડે—”

“નહી દીકરી, તારાં માના જીવને સાંજ નથી, ને મોડું જમવાથીજ એની તખી-અત ખીગાંછ. તારી માને આ પાછ કે?”

“હાજી. આજે જે માંડના માથાંમાં થોડો લાઘ ઉઠવાથી તેવણુ સાર વાગતામાં તો પીને ઉંઘી ગયાંછ કે જેથા જમવાને વખતે તમે આવો ત્યારે એક ઉંઘ એમી કાઢી-ને હોશ્યાર થઈ ઉઠે.”

“દીક કીધું, ત્યારે તો હું જલદી જઈને જલદીથીજ પાછો આવુંછ. બિચારા લાલજીની વિધવા મારી પાસે આવીને પોતાની દીકરીનું દુખ રડી ગઈછ, તેને ઘેર જવાની મેં કબુલાત આપેલી છે, ત્યાં જઈને હું તુર્તજ પાછો આવુંછ. આવતાં આવતાં હું ગુલાબદાસની ગોમતીને ત્યાં જતો આવશ. કોઈ હતો દીવાલપરવા સુતેલી છે.”

આજ કહી ગુલીના આપ બાહાર જવાની-લ્યો હતો તો તુર્તનાજ બાહારથી આવેલા રહ્યા. તે વર્ષાદમાં બીણાયલા હોવા છતાં કપડાં ઉતાસ્યાં નહીં હતાં, કે નહીં તેના પગમાં પાણી પચપચી રહેલાં જુદાં માહેલાં મોજાં સુકવવાનો વખત મળ્યો હતો.

“પણ બાવાજી, હું કેહતાં ભુલી ગઈ” ગુલી યાદ કરીને બોલી.

“શું, દીકરી ગુલ?” તેનો પિતા ખાર-
ણાના ઉંચર ઉપર પુછતો ઉભો.

“આપણો ફલી આજે કેહતો હતો કે આ-
પણા ઘેરમાં ખરેદળ એરગામવાલાના
ખાલી ખ્યારડા ભાડ લેવાને ગૃહસ્થ
ખુશી છે.”

“હં? અને તે કોણ છે?”

“આપણા ફલીનીજ સ્કુલનો કોઈ માસ્ટર
છે. આ! ફલીજ માળા ઉપરથી આવેછ
તે તર્મીને છે.”

“અ તો અમારો નવો ગણિતનો શિક્ષ-
ક છે, બાવા.” ફલી જે સ્કુલમાંથી આવ્યો
તેવો માળા ઉપર પોતાનો કોથલો મુકવા ગ-
યા હોતો તે નીચે આવતાંનીવાર પોતાના
પં પના પુછવાથી બોલ્યો. “તેને અમારા મે
હાજી મુંઘટલાલને પુછતો મેં સાંભળ્યો કે
કોઈના પેટમાં ભાડુત દાખલ રહેવા લાય-
ક મકાન બતાવવું. મેં ધાર્યું કે આપણા
ઘેરમાં ખરેદળવાલા ખાલી ખ્યારડા તેને
ઠીક પડશે તેથી મેં તેને પુછી જોયું અને
તેણે આવવાની ખુશી બતાવીછ. તેણે ત-
માને મળીને વાત કરવા કહ્યુંછ.”

“પણ તે આપણા ભાડુત દાખલ આ-
પણને પાળવે એવો છે?” બાપે પુછ્યું. “મા-
ણસ કેવો છે? સારો માણસ છે?”

“ઘણોજ સારો માણસ, સુરખી.” ફલીએ
જવાબ દીધો. “તેને જોતાંનીવાર તે આપ-
ણને પસંદ આવે એવો ભલો માણસ છે. અ-
મારી સ્કુલમાં માત્ર પાંચ દહાડામાં તે પ-
લાટાઈ ગયોછ અને બધાંને ગમેછ.”

“તેનું નામ શું?”

“ગુમાસ્તાનો ગંધામી.”

“તેને રાખશે બાવાજી?” ગુલીએ પુછ્યું.

“જે પાંચ પંદર રૂપિયા આપણા ઘેરમાં
ઘેરમાં આવ્યા તે ખરા.”

“હમણા હું કાંઈ કહી નથી શકતો.” બા-
પે અસમાની અંદરથી બવાં અહડાવીને જ-
વાબ દીધો. “તે આવે, મળે, વાત કરી
જોઈએ, પછી વિચાર કરીશું.”

અને એટલો જવાબ આપી દીનિયારજી દ-

સ્તુર બાહારનો દરવાજો વાંકો કરી પોતા-
ના દયાલુ કામ ઉપર વીધાય થયા.

“તે શું નામ કહ્યું, ભાઈ ફલી?” બાપનો
જવા પછી ગુલીએ લગાર અંદરો ભરેલો ચે-
હરે ભાઈને પુછ્યું “નામ શું?”

“કોણનું નામ?”

“આ ગૃહસ્થનું? તારી સ્કુલના એ નવા
માસ્ટરનું?”

“ગુમાસ્તાનો ગાંધી. હું તેની વધારે
જાણખ જાણતો નથી.”

“કોણ હશે? બાવા તેને પેટમાં રાખશે,
કે? રખે ભલા માણસ ખરેદળ એરગા-
મવાળાની પેડે કપડાંની કસર કરે ને કોટે-
લાં મોજાં મને ને મનેજ રકુ કરવા આપે?”
ગુલી હસીને બોલી. “તારા માસ્ટર કોઈ
બુઢેમીયાં છે કે, ફલી?”

“અરે ઘરડો ખખ, ડાહડીવાળો ઝારસ!”
ફલી હસીને બોલ્યો. “બોહિયાં જેવાં જેવાં
વાળા એક ફરખે સરખા ને નિદારપર કો
ચકડાંની ફેમવાળો ચસમે અહડાવીને આ-
વતો જોઈને તમે ખિશુધ રખે થાવો, બેહન?
પણ આપણા બાવાના બાપ જોડેલો તો ધ-
રડો નથી હો.”

“ત્યારે તો તે હસી વર્ષનો ડાસો હોવા જો-
ઈએ.” ગુલી પણ હસ્તાં બોલી. “એવા મો-
ટાખાવાને તું ક્યાંથી લાવ્યો, ફલી? ઘરડો
રુસાની ચાકરી તો નહીં થાય. ખરેદળ
એરગામવાળા બુઢા ખખ લાગતા હતા, જોકે
તેવણની ઉંમર ઝાઝી નહીં હતી. તેવણ
કરતાં વધારે ઘરડો ભાડુત આપણા પે-
ટમાં નહીં પરવડશે.”

“એરગામવાળા? અરે તેવણ તો ગુમા-
સ્તાવાળા આગળ એક બચ્ચું જોઈ લેવા.”

“અને તોપણ એરગામવાળા પચાસ વ-
ર્ષના હતા.”

“ઉડતાલીસ વર્ષ. પણ મારા માસ્ટરને
તેથી બમણા ધારી બોલે, ગુલ.” ફલી વ-
ળી હસીને બોલ્યો. “તર્મીને તો બેહન તેની
આગળ બેસીને બેઠાવવું પડશે ને તેના
હાથે ધોવડાવવા

“બહુ રે! હું તો એ વેઠ નહીં કરું.” તેજ વખતે ઘડિયાલમાં સાતની ટકેરી થવાથી ગુલી રાંધણીમાં ખાનું ગરમ કરવા જતાં છછનીને બોલતી બોલતી ગઈ; અને ફરી બાંયતલીએની ખડકીવાળાં દિવાનખાનામાં, ભ્યાં આ વાત ચાલતી હતી ત્યાંજ, પોતાની ચોપડી લઈ આજના લેસનને પાઠ કરવા બેઠા, પણ બેઠેને કેવી ખીહીકથી બેઠકાવી તે વિષે તેનું હસવાનું બંધ થયું નહીં.

દીનિયારજી દસ્તુર પુરાતન બરચના એક પુરાતન દસ્તુર ખાનદાનના ચેરાગ હતા. તેવણ મોખેદ હતા, પણ ખીજ મોખેદોની પેઠે ધર્મગુરના ધંધાને તેવણે છેલી રંજામ કરેલી હતી, અને તે ધંધાની સરેદ ઇલાહી તેવણે સાથા ઉપરથી કાઢી નાખી ધોળીને બદલે કાળી પાઘડી બાંધી હતી.

જેમ આપદાદના ધંધા તેમજ આપીકું વતનપણુ દીનિયારજી દસ્તુરને છેડી ધંધા બંધસરે દૂર જવું પડ્યું હતું. પણ બરચથી તેવણ ધણા દૂર નહીં હતા. ભ્યારે ઉપલી વાત ચાલીએ ત્યારે તેવણ અમદાવાદમાં રહેલા હતા, કે ભ્યાં આજ વીસ વર્ષના તેવણ ધંધે લાગેલા હતા. અમદાવાદના તેવણ એક જીના રહેવાથી અને આખરદાર શેહરી થઈ પડ્યા હતા. અંહી તેવણ વીસ વર્ષના વસેલા, અંહીજ તેવણનાં ધણીઆણી “વ્યાયલાં જનેલાં” અંહીજ તેવણનાં બરચાં શિખી બણીને મોઢાં થયલાં હતાં.

જોકે આ દસ્તુર ખાનદાનના દીકરાએ ધર્મગુરના ધંધા છેડી દીધેલા હતા તોપણ તેવણનો ધંધા એક લેખે ધર્મનેજ હતો. તેવણ એક ધર્મખાતાં સાથ ધંધામાં જોડાયેલા હતા અને પોતે એક પારસી ધર્મગુર કૂલમાં પેદા થયેલા એક હીંક ધર્મદા કામમાં નોકરી બળવતા હતા. મરનાર શાડપતિ એક સાહુકાર કરમચંદ હરેજીના કાઠડેલાં મોઢાં સદાવરત ખાતાં તેવણ કારભારી હતા, જેમાં પેહલવેહા અમદાવાદ આપ્યા ત્યારથીજ તેવણ એ ધર્મખાતાંના ટરસ્ટીઓના હાથ નીચે રહેવા લાગેલા હતા.

દીનિયારજી દસ્તુર દોલતમંદ નહીં હતા, જોકે એક મોટી દોલતનો તેવણ કારભાર ચલાવતા હતા. વર્ષ દહાડે રૂપીઆ હજાર પચીસનો ખર્ચ તેવણ ખાતાંના વ્યાજમાંથી ચલાવતા હતા, પણ તેવણનો પગાર માત્ર રૂપીઆ દોહડ સોનો હતો. આ મોટી પુંજના વહીવટમાં તેવણ ચાલત તો પૈસાદાર થઈ શકત—કેટલાક દોલતમંદો ધર્મખાતાંમાં ચલાવતાંજ દોલતમંદ થયું છે; ધર્મખાતાંઓની પુંજ તેઓ પોતાની કરી સમજે છે અને પોતાની સગવડ પ્રમાણે વાપરે છે.

પણ એમ પોતાનું અંતઃકરણ વચ્ચેને દોલત મેળવવાનું દીનિયારજીને પસંદ નહીં હતું. પ્રમાણીકપણું, જેથી ગરીબાઈ વચ્ચે પોતાનું દિલ સાફ રાખી શકતા હતા, એ તેવણનું મોટું સુખ હતું. અને તેવણ ટુક આજે ઉપર રંતોષી હતા એટલે પોતાને મનથી દોલતમંદ હતા. અમદાવાદ જેવાં સુકાલિયા શેહરમાં એક નાના કુટુંબ સાથ ગુજરવું ચલાવવાને રૂપીઆ દોહડસોનો પગાર દીનિયારજી દસ્તુર જેવા રંતોષી માણસને મનથી ધણો હતો—જોકે કોઈ લોભી માણસને એટલો પગાર થોડો પડત.

તેવણ લાલજીની વીધવા અને ગુલામદાસની ગોમતીને આજ તેમના જૂપડામાં મદદ પોંદ્યાડવા ગયાએ તે આ ધર્મખાતાંને લગત પોતાના આધાની રહે ગયાએ. અને એવા “ધર્મના ધંડેલા” તો તેવણ રજના ખાતા હતા. એવાં તો ધણા ગરીબોને મોટું દીનિયારજીથી આશ્રય હતો. તેવણની જાણમાં આપ્યા પછી કોઇપણ નિરાશીજીને સહાયનો આશિવાસો રહેતો નહીં હતો. દીનિયારજીના આવાજમાંથી એવો હોવાનો હતો અને તેના હસ્તા ચેહરાની હાજરીથીજ કુખ્યાં ગરીબો પોતાનું અરકું કુખ બલી જતાં હતાં.

અરે છે કે આ મેહનત બરેલી નોકરીના બોજ તણે દીનિયારજી દસ્તુર હવે કમરમાંથી વાંકા વહી ગયા હતા. આ રખડ અને રંગડ બરેલી ગરીબોની દુઃખાહીમાં ટોડી જ-

વાને તેવણુ આગળના જેટલા હવે શક્તિ-
વાન નહીં હતા. તેવણુ હવે સાઠ વર્ષનાં વ-
ળતાં પાણીની વધે પોહચ્યા હતા, કે જે વ-
યમાં તેવણુને આરામીશની જરૂર હતી.

પણ કમશક્તિ છતાં દીનિયારજી હજી
પણ આ બંધાં કામની મેહનતને માટે ખંતી
અને ખુશી હતા. પોતાના દીકરા દીકરી
સાથની ઉપલી વાતચીતને દહાડે તેવણુ વ-
ર્ષામાં અને કીચલમાંથી ધણુંક ચાણીને
આપ્યા હતા અને ધણુંક ચાલવા પાછા ગયા
હતા. માણક પોલની તેવણુની “આપીસ”
માંથી અમદાવાદના “કરંજ” સામેની એક
ઘેરમાં ભ્યાં તેવણુ રહેતા હતા, ત્યાં ચાલીને
આવતાં તેવણુને ધણીક સાંકડી ગલીઓ
સાર કરવી પડી હતી કે જે ગલીમાં તે દ-
હાના મારમારના વર્ષાદથી બરાબરું ધુંટી-
પુર પાણી એસડી જવા છતાં હજી ધણાંક

અભોગિયાં રહી ગયાં હતાં અને ધણાંક અ-
ભોગિયાંમાં દીનિયારજીના પગ પડ્યા હતા.
અંધારામાં આંખે ખરાબર નહીં દીસવાથી
અને શેહેરના ખરાબ રસ્તાથી, તેવણુ ઘેર
આપ્યા ત્યારે, તેવણુનાં ખૂટમાં ધામટ થયું
હતું અને મોજાંમાં પાણી પચપચી રહ્યું હતું,
અને તોપણ તેની દરકાર ન કરતાં તેવણુ
પોતાનાં ગરીબ ઘેરના પેટાંમાં એક બા-
ડુત રાખવાની સેજ વાત કરીને જે વા-
ખાના મારેલાં ગરીબોની મદદને માટે પાછા
નીકળી પડ્યા હતા.

તેવણુ ગરીબોના મદદગાર હતા, પણ
ઉપલી સઘળી ખીના તેવણુની પોતાની ગ-
રીબાઈની અચુક ધધાણીઓ માત્ર હતી.
વાંચનારી ખાનુઓ આગળ પામતાં જોઈ
કે ગુલી “ગુલી ગરીબ” દાખલ ઓળખાવી
હતી, પણ તે ખિચારી બાપેદાર ગરીબ હતી.

પ્રકરણ ૨ જી.

ગુલી.

દીનિયારજી દરતુર ગરીબ હતા, પણ તે-
વણુને ઘેર સુખાકારી ભરેલું હતું. અમદા-
વાદની જેલવાસી કીશો અને તેની સામેની
મોટી બાગોળની વચેના કરંજવાલા ખુલા
મોટા ચોકમાં એક નાના બંગલારીકાં ઘેર-
માં તેઓ રહેતા હતા. તે ઘેર એક છેડે આ-
પ્યાથી કરીને ત્રણ બાજુએથી તદન ખુલ્લું
હતું અને ચોથી બાજુ પણ ચોકને લીધે
ખુલીજ હતી. બાહરથી એક નાના દરવાજા
અને ચોક હતો, જે પછાત દિવાન આ-
ટલા ઉપરથી ખડકીના માહેલા આણકાં
જવાને બારણું હતું, ત્યાં હેઠલ વચે એક
એક દિવાનખાનું અને આજુબાજુ બે એક
રકા હતા; તથા બંગલાને એક માળો હતો,
તેમાં આટલાને મથાણે દિવાનખાનું અને
પછવાડે બે આરકા હતા.

દીનિયારજી દરતુરના કુટુંબને માટે આ
ઘર નાનું નહીં હતું. તેમજ તેનું બાડું મોટું

નહીં હતું. જાને તોપણ તેમાં પેટામાં બા-
ડુત રાખવા જેટલી જગ્યા ફાલતુ હતી અને
બાડાંમાં જે ઉગાસો થાય તે દીનિયારજીના
ગરીબ સંસારને માટે ફાયદા બરેસો હતો.
જાણા ઉપરના દિવાનખાનાની પછવાડેના
બે આરકા આશાનીથી બાડે આવી રાકાય
એવા હતા, પણ જીકું રસોડું કે ખીજી સ-
ગવડો જીદી નહીં હોવાથી કોઈ પણ કખી-
લદાર બાડુત રખાય એમ નહીં હતું. કોઈ
ખાખાઈદાર એક કે બે જરા માણસો, જે
દીનિયારજીના કુટુંબ સાથળ વસે અને કુ-
ટુંબ સાથળ ખાવપીએ એટલા આખરદાર
જેવા જોઈએ, તેનેજ પેટામાં બાડુત રાખી
રખાય એમ હતું.

ખરશેદજી ખેરગામવાલા એવાજ એક
આખરદાર બાડુત હતા. જેણુ સાથ દીનિ-
યારજીએ પોતાના કુટુંબ સંકીત સુખ સં-
પત્તમાં પાંચ વર્ષ રાખ્યાં હતાં. તેવણુ અમ-

દાવાદમાં ખીજ વર્ષના માછલોની પદવી ધરાવતા હતા અને દીનિયારજીના કુટુંબ સાથે એટલા પગોટાઈ ગયા હતા કે તેવણનાં ધણીઆણીએ અને કુટુંબે પોતે આએશ કરીને અરશેદજીના અમરવાલ અટલાને સુરતથી કોઈ કોઈવાર તેડાવી પોતે પોતાના ઘેરમાં અગવડ ખમીને રાખ્યો હતો. પણ સરકારી એક મોટા ઝોધા ઉપર તેવણની અમદાવાદથી બદલી થવા પછી તેવણ કોઈ બાકુત આપરદાર મળે તેની દીનિયારજી શોધમાં હતા.

ગુલી તેવણની વડી દીકરી હતી. પોતાના દીકરાએ ખાપની મગરૂરી ગણાય છે, પણ સારી દીકરીએ એક ખાપની વધારે મોટી મગરૂરી છે. દીકરાથી કૂલ દીપે છે અને નામ શોભે છે, તો દીકરીથી ઘેર શોભે છે અને સંસારનું સુખ વધે છે. અને આપણી ગુલી ગરીબ એજ પ્રમાણે દીનિયારજી દસ્તુરને મેંગરૂરી પેદા કરે એવી દીકરી હતી.

ગુલીની મા ખિયારી ગુલીના જન્મથી જ માંદી હતી. અમ્યાને જન્મ આપતાંવારથી જ, બલકે અમ્યાં માથા પેટમાં હોય છે ત્યારથી માતાની મુસીબતો રાશ થાય છે, “મારી મા ખિયારી મને જન્મ આપવાની માંદગી બોગવે છે” એ ખ્યાલથી ગુલી પોતાની જાલી માને વીશિરા ચાહે છે.

માની ખીજમત્રમાં ગુલી રાત અને દિન તનમનથી લાગેલી હતી, પણ વળી એજ કારણ—માતાની માંદગી—ને લીધે દીનિયારજીના ઘેરની કરતીકારવતી કારભારણી, ઘેરની ગોયા ધણીઆણી ગુલીજ હતી. સઘળો અર્થ ગુલીના હાથમાં હતો, સઘળી માલમતાની રખેવાલ ગુલી હતી, સઘળા હુકમ આપનાર અને વરદીએ કરનાર, ઘેર સોજીર આપનાર, બજાર મેંગાવનાર, ખાનું સાઈ રંધાવનાર, સઘળું કામ તપાસનાર ગુલી હતી, ઘરમાં મા ખાપનો આધાર, જીવાન વાઈ બેઠનનો અર્થાવ સઘળો ગુલી ઉપર હતો.

પૂલ પડતો તે કમબખ્ત મા ખાપોના હીણા નસીબ ઉપર કે જેણે દીકરીની જન્મ સે માં-

ધે છે અને જેણે દીકરીએથી નાખુશ થાય છે. જેને ત્યાં દીકરી હોય નહી તે દીકરીના—એક નેક, કેળવાયેલી, વફાદાર, વહીવટદાર, ઘેર શોભિત દીકરીના—એક ગુલી ગરીબ જેવી દીકરીના આશિર્વાદ જાણે શું?

ગુલી દીનિયારજીની વડામાં વડી દીકરી હતી. તેની ઉંમર હજી બર જીવાનીની રાજઆત ઉપર હતી. તે અઢાર વર્ષની બાળ-જીવાનીના જીવનના બાહારમાં ખીલતી એક કલી સમાન હતી, તો જોકે કહાપણ અને અનુભવથી તે પોતાની ઉંમર કરતાં વડી લાગતી હતી અને મા ખાપના ઘેરનો કામનો બોલારે ઉપાડવાથી તે પોતાની ઉંમર કરતાં વધારે વડી દેખાતી પણ હતી. તેણે ભ્યારે મા અઢાર દિવાલી જોયેલી હતી, ત્યારે લોકો તેને વીસ બાવીસ વર્ષની ધારતા હતા મોટલી તે વેક તલે વલી ગયેલી અને અકલમંદીને એખત્યાર થયેલી હતી.

ગુલી ખુબસુરત હતી એટલું જ કેહવું તેની સિક્તમાં બસ થશે. તે જાણીક દેખાવની પણ મજબુત ખાંધાની, નાજે અદાવાલી અને તોપણ કસાં ડાલ દમામે વગરની, પતલાં કદની પણ ઉંચી અને કદાવર, સુખી અને તનદરેસ્ત હતી. તે ખુબસુરત હતી પણ ખુબસુરતી ઉપર મેંગરૂરી નહી હતી. તે કુદરતી નખરાંદાર એક નાજનીન હતી પણ નાજ નખરાં હુબરથી દેખાડવાનું તે ડાલ કરતી નહી હતી. તે સાદા પોરાકમાં મુંદર દીક્ષતી હતી, અને ઘેરમાં સારી કછાટીને કામ કરતાં યા ઘેરની બાહર રાણગાર સજીને કરતાં તેની મરેરદાર ગરદન અને કમાનુદાર તનાં જીમળ અંગને પોતાની વાંકથી અને પેચથી એકસરખી જેમ તો હતાં. તેના ગોરા ગાલ ઉપર તાજે ગોલાખ હંમેશા ખિરાજતો હતો, અને તેના સંધાના હસતા ચેહરા ઉપર તેનું આનંદાઈ નાક તેના રખેતાના ખુશ મીજાજની ગવાહી આપતું હતું.

દીનિયારજી દસ્તુરના એક ખીજાં કરજની વાંચનારી બાનુએ જોકે ઘર ખુબમાં

છે, તે તેવણનો દીકરો ફલી હતો. એ ગુલીની પુકનો એક સોલ વર્ષનો ગુવાન છેકરો હતો, જે હજી તો અમદાવાદની હાથ સ્કુળમાં શિખવાળતો હતો, પણ જેનો તનદરેસ્ત પાંધો, સીધું કદ, ચંચલ ઝેન, ચાલાક સ્વભાવ, પોહલી પેશાની અને ઉદ્યોગી પ્રકૃતિ સમગ્ર તેના ભવિષ્યને માટે આશા આપનારાં હતાં.

ગુલીને ખાનું ગરમ કરાવતાં ઝાઝીવાર લાગી નહોતી અને તે પોતાનો ભાઈ ફલી ભ્યાં પાડે ખેંડા હતો ત્યાં થોડીવારમાં પાછી આવી લાગી.

“ફલી, મને તારી દયા લાગેછ.” ગુલી તેને ચીહીડવવા બોલી, કેમકે આ ભાઈ ખેડુનો વચે મરાખરી મળખનો છુટથી એખર નાસ હતો. “બિચારો કેવો એકલો ખેસીને જુરિયા કરેછ, ભ્યારે નવલ અને દીની પડારાના સુનાખાઈને ત્યાં આદરણીમાં કેવી ખાવાપીવાની મળૂહ કરતાં હશે!”

“તમે મને ચીહીડકેછ, ગુલાં.” ફલી લગાર ખીજવાયો “પણ એ પડોસની સુનાખાઈને હું કાલનેકાલ પુછીશ કે મને શું જોઈને આદરણીના જમનમાં તેડું નહીં કીધું.”

“હું તો મરાખરી ફરૂંછ, ફલી.” ગુલી હસીને બોલી, “તું કોઈ ખાયજો છે કે આદરણીમાં ખેરાં સાથ જમવા જાય? હવે તું મોટો થયો, માટે આપણાં નાના ભાઈ ખેહનાનેજ ત્યાંનું તેડું આવે અને તેએથીજ જવાય.”

“હાજી. તમાને સુનાખાઈએ તેડું કીધું તેથી તમે તેની પક્ષ તાણોછ.”

“હું તેડું છતાં ગઈ નથી, પણ તું તેડાં વગર જવા માગેછ. હું જાણું તો ઘેરમાં માતાજીની આગળ કોણ? હું કામ સંભાળવા ઘેરમાં રહીછ પણ તારે હમણાં શિખવાનું કામ તારે સંભાળવું જોઈયે, તે છતાં તું આદરણીઓમાં વગર તેડે જમવા જવાને તૈયાર થયોછ! છટ, આજસુ છેકરા!”

વડી ખેહનની આ શિખામણે ફલીને તુર્તજ ચૂપ કરી દીધી, પણ આ ચૂપકીદી જરાવારમાં ભાંજી નાખવાને બાહેરના દરવાજાનું બારણું ઠોકાડું. અચીત દીનિયારજી તો એ બારણું ઠોકતા નહીં હતા, કેમકે તેણે વણ તો દરવાજાની નાની બારીમાંથી જોતાની મેલ જ અંદર આવતા હતા.

“એ કોણ ઠોકતું હશે?” ગુલીએ ફલીને પુછ્યું.

“મારી ખાતરી છે કે મારા માસ્ટર એવો હશે.” એમ બોલતાં ફલી લામલોજ દરવાજા ઉપર ગયો અને ગુલી ચપલ પગલાં સાથે ઓટલાવેર દોડીજાય.

ખરેખર તે ફલીનો માસ્ટરજી હતો, જેને ફલી દરવાજા ઉઘાડી અંદર લાવ્યો.

“ગુલી, મારા માસ્ટર મીં ગાંધીભાઈ ગુમાસ્તાના.” ફલી આગળાણ કરાવતો તેને ઓટલા ઉપર લાવ્યો. “એ મારાં વડાં ખેહન ગુલખાઈ, સાહેબ.”

પ્રકરણ ૩ જી.

ગુમાસ્તાનો ગાંધી.

અભણાએની આગળ ગુલી સદા ગાંધીર રહેતી હતી, પણ આ માસ્ટરને જોવાપી ગુલીની સદાની ગંભીરાઈ વખોડાઈ. તે હસવા પડી ગઈ. અભણાએ આગળ નહીં થયે, તેમના મનમાં માંડું આવે તેમ હસવા પડી ગઈ.

અચીત ફલીએ કેહેવા મુજબનો તે કોઈ ગુલાં ગરસ નહીં હતો—તે કોઈ હૈસી વર્ષની અખરી ગયજો ડોસો નહીં હતો. આ તો કોઈ પચીસ જીવસ વર્ષનો એક કદાવર, સોહામણો ગુવાન હતો. જેને સેજ સુજ ઉગેલી હતી, જેને મરુડથી આંકડા વાલેલા.

હતા, પણ તે સિવાય તેના ચેહરા ઉપર ઉ-
મરતી ધિધાણી ખીજી કશી નહી હતી. એક
ચીમરાયલા ચેહરા ઉપર કરચમી વલી ગય-
લાં કપાલને બદલે એક ખુરા ચેહરા ઉપર
હસતા હેઠ, પોહલી પેશાની, કાળો આં-
ખ્યા અને તેજી પ્રભાનો એક ચાલાક જુ-
વાન ઝોટલા ઉપર ઉભો હતો.

“જોયું? હું કેટલી ઉલટથી તમારી ફર-
માસને માન આપી તમારા બાવાને મળવા
આવ્યાછ તે?” ફલીના હાથ હલાવતાં અને
ગુલી તરફ વાંટો વલી નમતાં ખુરા આવાજ
અને ખોલાં દીલથી તે બોલ્યો.

ગુલીએ તેના નમનના ઉતરમાં પોતાનું
રાકું નમાવ્યું, પણ તે હજી ગુચવાડમાંજ
ઉભી રહી કે ગુમાસ્તાનો ગાંધી ખરખર
એજ હથે કે કોઈ ખીજો? તેને ધરડો ખખ
કહ્યો ત્યારે ફલીએ તેની મરાખરી બનાવી
હતી? કે હમણા તે આ જુવાનને ગાંધી
લખે? આજખાવેછે ત્યારે કૈંજખ કરેછે?

“તમેજ ગુમાસ્તાના ગાંધીબાઈ કે, સા-
હેબ?” અંતે અંદર આવતાં આવતાં ગુ-
લીએ હિંમત કરીને પોતાના ખોલાં દીલની
સાંદાકથી પૂછ્યું.

“હાજી, હુંજ ગાંધીબાઈ.” તેણે સભ્ય
જવાબ દીધો. “હું દીનિયારજી શેઠને સુ-
લાકાતની મેહેનત આપવા આવ્યોછ, તે-
વણને મળવાની મને રજા છે?”

“અંદર આવોજી. ખેસોજી.” ગુલી જ-
લદીથી એક ખુરસી લાવીને બેલી. “બા-
વાજી બાહાર ગયલાછે. પણ તેવણને આ-
વતાં વાર લાગશે નહી.”

“ગુલી, એવણ ક્યાં છે તે કહી ગયાછ?”
ફલીએ પછ્યું.

“હા, બિચારા ગુલાબદાસની ગોમતી ધ-
ડીપલ છે તેને કાંઈ દવા આપવા ગયાછ. ત્યાં
નહી હથે તો લાલજીનો વીધવાને ત્યાં તો જ-
રર હથે.”

“ત્યારે હું એવણને બોલાવી લાવું.” ફલી
પુર્તજ ઉઠતાં બોલ્યો “માસ્ટર સાહેબ, ખે-
સજો, હું હમણા બાવાને તેડી લાવુંજ અને

તેટલાંમાં મારાં બેહન તમીને સઘળી હ-
કિકતથી વાંકે કરશે.”

ફલી વર્સાદમાં બોગાતો દોડ્યો—જોકે
તેને તેમ જવાની જરૂર કાંઈ નહી હતી,
પણ તેને ધેરની બાહાર રખડવાનો શોખ
હતો તેમ આ બાહણું મળ્યું—અને ગુલી
મીઠ ગુમાસ્તાથી જરા દૂર એક ગાલીચો
ગુંથતી વાતે બેઠી.

“દિલગીર છું કે માયજીબી જીવેલાં છે.
તેવણને હંમેશા આ ટાઇમે માઠું કુએજી,
ઝાટે જરા જીવેછ. રોજ તે રોજે નરમ પ-
ડેછ. તોપણ જે કાંઈ પુછવું હોય તે મને
પુછશે તો હું ખોલાસો કરીશજી.”

“તમારા બાઈએ મને સમજણ પાડી કે
તમારા બાવા ધેરમાં એક અબજાને બાડુ
ત દાખલ રાખવાને નાખુરા નહી થશે.
ગાંધી ખીહતાં ખીહતાં બોલ્યા કેમકે આ ધેર,
તેમાંની આ જોડવણો, તેમાંનાં આ વસના-
રાંચો કાંઈ પૈસાના ગરબજી હોય એમ તેને
લાગ્યું નહી.

“હાજી, કોઈ સાંઈ બાડુત મળે તો અમે
રાખવાને ખુશી છીએ.” ગુલી બોલી. “અ-
મારા ધેરમાં બે ઝ્યારડા ફાલતુ છે અને
જો કોઈ સાંઈ બાડુત મળે, તો જરા બાવા-
જીને સોહવાઈ જાય એવું તેવણ ચાહેછ.
અમારી સાથે એક ગૃહસ્થ રહેતા હતા. ખે-
રગામવાલા ત્પરશેદજીને તમે ઝ્યોજખતા
હથો. તેવણ અંહી સેકંડ ગ્રેડ કુલ પાવર
માજીએટ હતા. તેવણની ગયા એપ્રેલમાં-
જ બદલી થઈ ત્યારના અમારા ઝ્યારડા ખાલી
છેજી. પણ કુદાસ તમીને જગ્યા ગમશે નહી.
જરા મુશ્કેલ છે.”

“મારી ખાતરી છે કે મને ગમશે.”
ગુલીએ એકરાર કીધો. “મને એકલા
જીવ સાથ મોટી જગ્યા જોઈતી નથી.
અગરજો દીનિયારજી શેઠ મને આસરો
આપે તો હું પોતાને મોટો બાગ્યવાન સ-
મજીશ.”

“અમારું તો ગરીબ સંસારે સાહું માહું
રહેવાનું છેજી.” ગુલીએ ખોલાં દીલથી ખો-

લાસો કીધો. “બયોરના એક વાણીનું ગો-
સ્ત, રેટલી ને ચાવલ—રાતના એક તર-
કારીની વાણી, એક સુકી વાણી, ને એક
જાતનું પુડીંગ ઈયા કેક એટલું અમારું આ-
વાનું છે. કોઈ વખતે મારી માછલી મ-
ળે છે તો તે ધણી મોઢી નહીં હોય ત્યારે
લઈયે છે, ને કાંઈ મારો રૂડો દહાડો હોય ત્યારે
કાંઈ ફરટમાં મોજ કરીએ છે. બાવાને વા-
ણીઆ લોકના બરફી પેડાને ઝાઝો શોખ
નથી.”

“તે તો મને પણ નથી. તમારા શોખ
મને બધા પસંદ છે. હું પણ સાદુંજ આ-
નારો છું.” ગાંધી હસીને બોલ્યો “મીઠાન-
માં મીઠાન મને પણ પુડીંગજ ગમે છે.
પુડીંગ તમે હાથે રાંધતાં હશે?”

“હા, અમારે ત્યાં ફૂક તો છે,” ગુ-
લી નિર્દોષ મગફળી સાથે બોલી. “પણ
બાવાને તેને હાથના કરતાં મારે હાથનું
પકાવેલું પુડીંગજ શું પણ હમીજી બધું
નું ગમે છે. તમારે વાસ્તે અમારો ફૂક
પકાવશે.”

“નહીં નહીં. અગરજો તમારા બાવા
મને બાહુત રાખવાની નવાજરા કરે તો
હું તમારા ફૂક પાસે માત્ર એટલાજ મોટા
રેંધાવું કે મારી આતરજતમને પકાવાની
મેહનત પડે તે ઠીક નહીં.” ગાંધીએ ધ-
ણેજ લાયક જવાબ કીધો. “બાકી જો
મારો પોતાનો શોખ પુછો તો હુંબી ફૂકનાં
મેહનતદાર પકવાનો કરતાં ઘેરનાં બેરાનું
સાદું આનું વધારે શોખથી ચાહું.”

“હું ધાંજ કે બાવા તમને આરડા આ-
પવાને ખુશી થશે.” ગુલીએ અગમચેતી
આટકલી, બ્યારે તેણે જોયું કે આ વાણીએ
જીવાન છતાં કોઈ શેકીન ફાંકડો નથી
પણ સંગીન સમજ ધરાવનારો છે.

“મારાં મા નથી, બાપ નથી, બાઈ
નથી કે મેહન નથી,” ગુમાસ્તાના ગાં-
ધીએ વધારે હિંમતથી વાત કરવાની હિ-
મત ચલાવી. “હું એમ કહું તો ચાલે
કે મારાં સગાં જહાં કોઈ નથી, કેમકે

જે એકજ સગો મારો છે તેણે મને સ-
ગાઈમાંથી બાતલ કીધો. જે ધણી બે-
રથી સુખી હોય, પૈસે ટકે સુખી હોય અને
વળી માતબર સગાંજહાંથી સુખી હોય
તે ધણી કેવા બાયગવાન હોવા જોઈએ!”
આમ બોલીને ગાંધીએ ગુલી ગમ જોયું.

“પૈસા ટકાની વાત તો કોણ જાણે,”
ગુલી પોતાના ગુંથવાના ગાલીઆમાંથી ગાંધી
તરફ જરા નજર કરીને બોલી “પણ મારાં
અતલગનાં સગાં જહાંજો નહીં હોય તો હું
જીવી શકું નહીં એમ મને લાગે છે.”

“તમારો કખીલો મોટો હશે?” ગુમાસ્તા-
એ પૂકમાંજ પુછ્યું.

“ઘેરમાં અમે છ જણ છીએ. બાવા
અને માય ને ચાર છોકરાં. હું વડામાં વડી
છું, મારી નાનામાં નાની છતી નામના
મેહન છે. ફૂલી અને નવલ, અમે બે મેહ-
નોની વચલા બે બાઈઓ છે. ફૂલીને તો તમે
જાણજાણ છો. નવલ અને દીની રાખ્યાં
પડોશીને ત્યાં આંતરણી ખાવા ગયાં. મનેબી
તેડું તો હવું પણ હું જઈ શકી નથી.”

“તમારી પલેજર ગઈ તેથી તમે નાસીપાસ
થયાં હશે?” ગાંધીએ હસીને પુછ્યું.

“અલખતાં મેં એક પલેજર ખોડી, પણ
હું આજરો માયને મુકીને કેમ જવું? મારાં
માની ચાકરી કરનાર હું એકલીજ છું. મારાં
બાઈ મેહન સ્કુલે જાય છે ત્યારે ઘેરમાં તપા-
સનાર હુંજ એકલી રહી.”

“તમારી મેહન દીનબાઈશું શિખે?”

“મિશન સ્કુલમાં જાય છે અને ઈંગ્લેન્ડ
ચાર સ્ટાન્ડ વેર શિખી છે. મારા બાવા મારી
દીનીને ડાકટર બનાવા ચાહે છે.”

“અને તમને?” ગાંધીએ અચ્ચચ પુછ્યું.

કદાચ કોઈને આ સવાલથી ગુસો લાગે.

“મને બાવાએ ઘેરના કારબારમાં નાખી-
” ગુલીએ કરા ગુસા વગર બોલાં દિલથી
જવાબ કીધો. “મારે ઘેરમાં રહીને માય-
જીને મદદ કરવી જોઈએ અને એ પણ ધણી
શકાનું, ધણી ધનનું, ધણી મેહનનું
કામ છે. મેં કાંઈ ઉમદા કેળવણી બીધી

નથી, સિવાયે ઈંગ્લેન્ડ કેળવણી કે ને કદાચ તમે ઉમદા કેળવણી નહીં ગણશો.”

“હું તે ઉમદા ગણું છું.” ગાંધીએ તુર્ત તેને ખાતરી આપી. “મારી ખાતરી છે કે તમારા બાપા તમને પુત્ર કેળવણી આપ્યા વગર રહ્યા નહીં હશે.”

“મને વિદ્યા હુનરે તો નથી આવડતા, તોપણ કામ કાજને સાર સઘલી સંગીત કેળવણી મને આપી છે. મારાં બાઈ બેઠેનાને ઘેરમાં હું જ શિખવું છું. હું મુલેસ્તાનવેર ફારસી શિખેલી છું તથા હિતોપદેશ સુધી સંસ્કૃત પણ જાણું છું તે કેહતાં મને શરમ લાગે છે.”

“એમાં શરમ નથી પણ શોભા છે.”

“તમારા જેવા જામજી ગૃહસ્થો અમારી એ કેળવણી ઉપર ખુશી-ચાંચ, પણ વધારે શિખવા સાર ધણી લોકો અમેને હસે છે.”

આ વાત અંહી જ આટકી. યુક્તીનાં મા જાંઘમાંથી ઉઠ્યાં અને એક ચાકર તેવણના હુકમથી યુક્તીને માલા ઉપર તેડવા આવ્યો. યુક્તી ગાંધીને એકલો ખેસાડી જવા સાર માઈ માગીને માલા ઉપર ગઈ.

“કેવી ગરીબ છોકરી! કેવી અબરદાર, ઝહી ને સમજી!” આ બેગાનો એકલો પોતાના મન સાથે ખુશી થવા લાગ્યો.

પણ તે જાણવાર એકલો પડ્યો નહીં. થોડી જ મિનિટમાં દીનિયારજી દસ્તુર આવી લાગ્યા.

ગણિતના શિક્ષક દાખલ એક બુઢો ખખ નહીં તો કહેરજ અને અનુભવી આકોર ચસ-માઢને જેવાની ભ્યાં વક્રી હતી ત્યાં એક છોકરવન અને સોહામણા જીવાનને જેવાથી દીનિયારજી દસ્તુર પેહલાં તો જરા કચવાયા.

એવા એક જીવાનિયાને બચ્ચાં છોકરાંના ઘેરમાં રાખવાની હિમત કેમ ચાલે?

જેમ યુક્તી ગરીબ યુમાસ્તાના ગાંધી આગળ પોતાના ઘેરની સઘળી પાત ખેત્રી કરવાને અચ્છાઈ નહીં હતી, તેમ ગાંધીએ વળી યુક્તીના ખાપ આગળ પોતાનું સઘળું દિલ ખોલ્યું કરવાને આનાકાની પતાવી નહીં.

તેણે કહેલા હેવાલનો સાર એ હતો કે યુમાસ્તાનો ગાંધી પણ મેપેદની આલાદનો હતો, પણ તેના બાપેબી કાલી પાઘડી બાંધેલી હતી. ગાંધી સોજ વર્ષનો હતો ત્યારે તેના બાપ મરણ પામ્યો તે વેળા, તે માના મરણથી નમાયો તો હતો જ તે હવે નખાપો થયો. આ માખાપ વગરના બાળકને મુંબઈમાં તેના એકલવાયા મામા રસતમજી કુબાશિ પોતાના ઘેરમાં રાખ્યો અને ઉછેરી મોટા કીધો. રસતમજી કુબાશિ એક કુબાશિ ખાવના હલકા દરજ્જા ઉપરથી મોટા કુબાશિ થયા હતા અને કુબાશના ધંધા ઉપરાંત વહાણવાળાઓને માલ પોંદ્યતો કરવાનો તેવણ મોટા વેપારી થઈ પડ્યાં હતાં. તેવણનું કુકાન મોટું હતું, તેવણનો ધંધો વીકતો હતો, અને એ ધંધામાં એવણે જાલત એકઠી કીધી હતી. ગાંધીએ કાલેજની કેળવણી લીધા પછી તેના મામાએ તેને પોતાના ધંધામાં નાખવા આહ્વા. રસતમજી કુબાશના ધણી મરજી હતી કે ગાંધીને પોતાનો કુબાશનો ધંધો સોંપવો, પણ ગાંધીએ એ ધંધાને હલકો વિચાર્યો અને કુબાશ-પણાને બદલે વિદ્યા હુનરના પોતાના શાખને લીધે તેણે યુનિવર્સિટીની પદવી ઉપર દિલ દોડાવ્યું. તે વિદ્યા હુનરના શાખ વધારે અને સેવટે એમ.એ.ની પદવી મેળવે એવી ગાંધીના બેહસ્તી બાપની મરજી હતી, અને તે મરજી ગાંધીએ મજબુતીથી પોતાની કીધી હતી. રસતમજી કુબાશ કેહેતા હતા કે વેપાર અને ધંધા સરખું નફા ભરેલું ખીજું કાંઈ નથી. એમ.એ. અને ખી.એ. થવામાં આજે શી કમાણી છે? “શું બધાજ પદવીઓ લેવા જશે? ગાંધીએ જ. તે ખા.એ. તબ.એમ.એ.આર.ખડે છે તેમાં તું એક નવો રખડશે.” ગાંધીએ જવાબ દીધો કે “વિદ્યાના કોઈ પણ ધંધામાં હેશ્વાર આદમી ભુખે મરવાનો નથી. વેપાર ધંધામાં કદાચ પૈસા મળશે, પણ વિદ્યાનના ધંધામાં તો અગર પૈસા થોડા પણ નામદારી ધણી મળશે.” ગાંધી જો તેવણનો ધંધો વધારે તો તેના મામાએ તેને દીકરો કરી લેવા આહ્વા અને પોતાના કુકાનનો

તેમજ પોતાની દેલતનો તેને વારસો આપવા આહું. પણ ગાંધી સમભ્યો નહી. એલમના મેદાનમાં મશહૂર થવાનો તેનો લોભ વધારે હતો, માટે તેણે પોતાના મામાની લલચાવનારી માગણી ના પાડી. પૈસાની આખર કરતાં વિદ્યાની આખર તેણે વધારે ળહાલી કીધી, અને તેનું પરિણામ એ નિપલ્યું કે શેઠ રસ્તમજી દુપાથે એકદમ ગાંધી ઉપર ગુસ્સે ભરાઈ તેને પોતાના ઘેરની બાહાર કાઢાડ્યો, તેની કેળવણીનો ખર્ચ આપવાને ના પાડી અને તેને દુનિયામાં એકલો રખડતો કીધો. ગાંધીને ધુનિવસિંદીની પદવીએ જરૂરનો અભ્યાસ કરવા માટે પોતેજ ખર્ચ કુટી કાઢાડવાના રસતા લેવા પડ્યા. તેણે આર્તગી શિક્ષકને ધંધો કીધો અને તે ધંધામાં જ આવક મળે તે ઉપર પોતાના ગુજરાણનો અને તેમજ પોતાના અભ્યાસનો ખર્ચ તેણે શેઠી કાઢાડ્યો. શિક્ષકના ધંધામાં તે ઘણો ફતેહમંદ થયો. તેને પેહલે મહીને પચાસનો પગાર પડ્યો. પણ છ મહીનામાં તે રૂ ૨૦૦ નો પગાર પાલવા લાગ્યો. પણ એ ધંધામાં તેનો આખો દહાડો શેકાતો અને માત્ર બાકીનોજ—સહવાર, સાંજ તથા રાતનો કુરસદનો વખત તે અભ્યાસમાં શેકતો. એમ કરતાં બે વર્ષમાં તે ખીએ. થયો, ચાર વર્ષમાં તેણે ગ્રેમ.એ.ની પદવી મેળવી અને પોતાની હેશ્વારીથી એ માન ભરેલી પદવીમાં પેહલો આપ્યાને લીધે તે ઘણાં વખાણ પામ્યો અને તેને સરકારી કેળવણીખાતામાં, શિક્ષક દાખલ નોકરી મળી. આ નોકરી ઉપર નાના પગારથી વધતાં વધતાં તેની અમદાવાદની હાઈ સ્કૂલ માં સ્થળી થઈ ત્યાં તે ગણિતના શિક્ષક દાખલ આવ્યો.

દીનિયારજી દસ્તુર જે પેહલાં એક દેખામણા, સોહામણા, જીવાનિયાને પોતાના ઘેરમાં જોવાને અચકાતા હતા, તેવણું દિલ ગુમાસ્તાના ગાંધીના આ અસરકારક હેવાલથી વીગળતું ગયું અને એ હેવાલ પુરો થયો તેટલામાં તો તેવણુ તેના વિદ્યાના શોખ વિષે, તેના ઉદ્યોગ ઉપરના

આગ્રહ વિષે, તેના પકા ફરવ વિષે, તેના પૈસાના તિરસ્કાર વિષે અને તેની માન ભરેલી ફતેહને વિષે ઘણું ઉંચું મત ધરાવી ચુક્યા. ગાંધી એક તો ફલીનો શિક્ષક છે તે ઘેરમાં રહે તો, દીનિયારજીએ વિચાર્યું કે, છોકરાંઓની કેળવણીમાં ઘણી મદદ થઈ પડશે; અને ખીજું તો આવો કેળવાયલો, આવી મનની દ્રઢતાવાલો માણસ છોકરાંઓની સંગત અને દાસ્તીને માટે ઓછો લાયક નહી ગણાશે.

પેહલીજ મુલાકાતમાં દીનિયારજીએ ગાંધીને પોતાની ટેબલ આગળ લઈ જઈ જરા ખાંડી સોડા આપવા, ચાહો, જે દારૂની બાટલી, સોડા પાણી, તથા ગ્લાસ ટંબલરો ગુલી પોતે પોતાને હાથે લઈ આવી. ચાકરે પાવા સોડા ઉપેડ્યો અને ગાંધીને કે દીનિયારજીને દારૂની આદત નહીં હતી તોપણ ખર્ચને નામની ખાતર જરા જરા લીધો અને એ મસે વાત વધારે આગળ ચલાવવાને થોડાક વખત મળ્યો.

ગુલી જે અત્યારવેર આ સમગ્રી વાત ગુપચુપ સાંભળતી હતી તે પણ અંહીથી પોતાનો અધુરો ગાલીચો વણવાનો પડતો મુકી વાત સાંભળવા ખેડી.

“ત્યારે શું તમારા મામા હજીમુધી સમજતા નથી?” દીનિયારજીએ પૂછ્યું.

“નહી સોદેખ. એવણે કદીખી મારી તરફ જરા પણ દિલ દેખાડ્યું નથી.” ગાંધીએ ગંભીરપદથી નિરસા બતાવી. “મેં ઘણાંખી કાગળો એવણું મન મનાવા લખ્યાં પણ તેનો કશો જવાબ મળે નહી. તે બધાં કાગળો એવણે ધિક્કાર સાથ પાછાં પાલ્યાંછ.”

“અને તેવણુ હજી જીવેછ?”

“હાજી. પણ હવે ઘણી જોશીએ પોંદ્યુછ, ઘણા દર્દીપણામાં ખાટલે અડ્યોછ અને તેવણની ઝાઝી મુદત જીવવાની આશા નથી.”

“પણ કોઈ દાસ્તોને તમે વચે નાખ્યા હશેની?”

“દોસ્તો આઝા નથી અને જે છે તેઓની સમજુતી એવણે માની નથી તથા એઓ માને એવા માણસ પણ નથી.”

“પણ એ રસ્તમજી કુબારાને છોકરાં કાંઈ નથી, ત્યારે તો સેવટે એની દોલ-તનો થોડાંખી ભાગ તમેને મળવો જોઈએ, મી. ગાંધીબાઈ. કોઈ ખીજું તેના વારસ છે?”

“જેમ હું એવણની બેહતનો દીકરો છું તેમ એક ખીજી એઓની બેહતની દીકરી છે. તે મારી મસીઆઈ પીતરાઈ મેહ-રખાઈ નામની છે. મારા મામાના વાર-સાની એક અડધીખી મને મળે એમ હું ધારતો નથી. હું તે માંગતો પણ નથી.”

“અલખતાં નહી, મી. ગાંધીબાઈ.” દીનિયારજીએ ટેકા આપ્યો. “આપતા પે-સાપર કોઈનું મારવા સારૂ વાટ જોતાં ખેતી રહેવું એના જેવું હસવા સરખું ખીજું કાંઈ નથી. હું મારાં બચ્ચાઓના

મન ઉપર સદા ઠસાઉં છ કે તેઓએ પૈસા પેદા કરવા સારૂ પારકી પુંજી ઉપર નહી પણ પોતાના બાજુ ઉપર આધાર રાખ-વો. હું ખુશી છું કે એ વિષે તમારું મત મને મળતું જ છે.”

“મારા મામાના પૈસા, સાહેબ, મારે મનથી જાણે કે હસ્તીમાં જ નથી.” ગાંધી ખરાં દિલથી હસીને બોલ્યો. “એ વિષે હું તમારી આગળ વાતખી કરત નહી, પણ તમે સાહેબ મને ઘેરમાં રાખો તો મારી હકિકત પુરેપુરી તમેને જણાવવી જોઈએ, કે જેથી તમે મને બરાબર જાણખીને રાખો.”

“હું તમેને ઘોરડા આપવાને ખુશી થઈશ. હું વારંછ કે આપણે ઘણી સારી પંડે સાથે રહી શકશું.” દીનિયારજી દ-સ્તુરે આશા બતાવી.

“હું પણ તેમ ધારંછ, મેહરબાન.”

કરજી ૪ થું.

ગુમાસ્તાની ગુલી.

ગુમાસ્તાનો ગાંધી દીનિયારજી દસ્તુરને ત્યાં બાડુત લેખે આવી રહ્યો અને દીનિયા-રજીના દીકરા ‘દીકરીઓ સાથ જલદીથી બેલાઈ અને પલોટાઈ ગયો.

ગાંધીબાઈને પોતાના ઘોરડામાં પેહલ-વેહલો દેખી, આવા એક સોહામણા જી-વાનને પોતાના ઘેરમાં બાડુત રાખવાના વિચારથી તેની જીવાતીને લીધે દીનિયારજી દસ્તુર અચચ્ચા હતા, તે શક જો તેવણમાં જારી રહ્યો હોત અને તે ફકડ જીવાતીને લીધે દીનિયારજીએ ગાંધીને બાડુત રાખવાને ના પાડી હોત તો જે બનાવો પાછળથી બન્યાં છે અને જે વરણવવાના રહ્યાં છે તે બનાવો મહી બનત. પણ આ બનાવ બનવાના તેથી જ ગાંધી સાથે દીનિયારજીની પેહલી આનાકાની સેતાખીથી દુર થઈ, દીનિયારજીએ પોતાના

આ નવા દોસ્ત ઉપર ખુશી થઈ પોતાનો બા-ડુત રાખ્યો અને જે બનવાનું હતું તે બન્યું.

અને તે શું બન્યું? પેહલી જ સુલાકા-તમાં ગુમાસ્તાનો ગાંધી દીનિયારજીને ઘણો પસંદ પડ્યો, તો સાથે રહેવાના સ-હવાસથી દીનિયારજીના દીકરા દીકરીઓને તે નહી પસંદ પડે એમ તો બને જ નહી. જેમ જેમ તેઓ ગુમાસ્તાના ગાંધી સાથ વધારે અને વધારે સંબંધમાં આવતાં ગયાં તેમ તેમ તેઓ તેને વધારે ને વધારે માન આપતાં ગયાં અને વધારે ને વધારે પસંદ કરતાં ગયાં. માન અને પસંદગીએ વધારે મુદત જતાં ખારનું રૂપ પકડ્યું અને દીનિયારજી પોતે તેને એક દીકરા સમાન આહવા લાગ્યા તો તેવણનું આખું કુટુંબ તેને આહવા લાગ્યું, તેમાં શી નવાઈ?

આ તેને આહનારાંઓમાં એક આપણી ગુલી પણ હતી.

આમ કરતાં ખાર મહીના વીતી ગયા. કેટલા જલદી વીતી ગયા! માલમખી નહી પડ્યા. અગત્ય કરીને આ ખાર મહીના વહી ગયા તે ગાંધીને અને ગુલીને તો મુદ્દલજ માલમ પડ્યા નહી. આ અંતરમાં તેઓ વચે કશી વધારે અતલમની ઓળખ નહી હતી, કશી હૃદયી જીવાદ દોસતી થઈ નહી હતી, જે જીસાને મોહ્યત કેહેછે તેમાંના એક ખોલ ધ્યા એક હરફનો ગાંધી અને ગુલી વચે આવળે માવળે થયો નહી હતો. ગાંધીએ ગુલીને આ ઉભાં વર્ષમાં એક શબ્દ એવો નહી કહ્યો હતો કે જે પોતાની મા ધ્યા મેહનને કહી શકે નહી. તેમજ ગુલીએ ગાંધીને એકખી વખતે પોતાના મેહરે એવો ખતાવ્યો નહી હતો કે જેનો અર્થ ગુલીના મનમાં ગાંધી તેના બાઈ કરતાં વધારે ડરે. અને તોપણ આ બંને જીવાનો પોત પોતાના મનમાં એકેક તરફ કાંઈક આશુ થવું જોતાં હતાં—તે શું છે તે તેઓ સમજતાં નહી હતાં—અને તે આશુ વચે તેમના આ ખાર માસ નીકળી ગયા હતા.

ખાર માસ વીતી ગયા છતાં સઘણ જેમનું તેમજ હતું. એમાંનું જેમનું તેમ પાછું આવ્યું. વર્ષાદ જેમનો તેમ પડવા લાગ્યો, રસતાઓ ઉપર કીચલ જેમનો તેમ થવા લાગ્યો, અને તે કીચલ વચે દીનિયારજ દસ્તુર જેમના તેમ રસ્તો કાપતા પોતાના ગરીબ પડોશીઓની મદદે તેમને ઘેરે ઘેર ફરતા હતા. અડકીમાંના દિવાનખાનામાં નાની ફી જેમને તેમ અખ્યાસે રહેતો હતો અને ગુલી ત્યાં જેમની તેમ ગાલીચો યુંથવા બેસતી હતી. તે જેમને તેમ રાધણીમાંથી આ કરી લાવતી હતી, જેનાં ખાપની આની તલપ જેમની તેમ હતી, અને તેના માતા માયાનાં કુખારો પણ જેમનો તેમજ આણુ હતો.

વર્ષ વીત્યા પછીની જેમની તેમ વાળી

એક સાંજે ઘેરમાં કોઈ નહી હતું, ગુલી ગાલીચો યુંથતી હતી, દરવાજો ખંધ હતો, બાહાર જીજી વર્ષાદ ઝરમર ઝરમર પડતો હતો, તેવામાં બારણું ઘોઘાણું. ગુલી પોતાના જુઠા ખાપને માટે જેવી છુટથી દરવાજો ઊંધાડવા દોડતી હતી તે કરતાં કાંઈ જીવાદ અંદાજથી તે આ વખતે દરવાજો ઊંધાડવા ગઈ. કોણ આવ્યુંછે તે જાણતી હતી, અને એ પ્રમાણે તે પોતાના ખાપનાં ઉપરાંત એક ખીજનાં પગલાં પિછાણવા શીખી હતી. તે ગુમાસ્તાના ગાંધીબાઈનાં પગલાં હતાં. તે પગલાં ગુલીને પસંદ હતાં, તે માણસજ તેની પસંદગીનો હતો, તોપણ આ ધણી સાથે ગુલી ઘેરમાં કદી એકલી પડી નહી હતી, માટે આજે દરવાજો ઊંધાડવા જતાં તેનું નાજીક દિલ ધડકતું હતું તે એટલાજ માટે કે આજે સાંજે ગાંધી અને ગુલી એકલાં હતાં. તેનાં મા માલા ઉપર માયાનાં કુખારાવી ઊંધતાં હતાં, નાની મેહન દીની માની પાસે રહેલી હતી, અને આજે ગાંધી આવેછે ત્યારે ગુલી આમજ કોઈ નહી હતું.

“આવોજ, આવોજ.” કરીને આવવાકાર દેતી ગુલી દરવાજો ઊંધાડતાંજ સીહડી ઉપર ચહડી ગઈ.

“આજે સરદી ઝાઝી છે,” ગાંધી જાખલ થતાંજ બોલ્યો. “કેટલી વારમાં અંધાર પડી ગયું?” વાદળ ધણું છે હો, ગુલબાઈ.”

“હાજી, હા વાગતામાં તો અંધારે ઘેર થયું.” ગુલી અડધી સીહડીએજ જવાબ આપવાને ઉભી રહી અને પછી તેઓ આટલા ઉપર ચહડતાં સાથે આવ્યાં.

“માયજ કેમ છે?” ગાંધીએ પૂછ્યું.

“આજે રોજ કરતાં સારી પેઠે છે.” ગુલીએ જવાબ દીધો. “મેહન દીની માયાનાં કપડાં બદલાવા ઉપર ગઈછ. તેવણુ આજે વેહલાં નીચે આવનાર છે.”

ગાંધી ઘેરમાં આવ્યો અને અડકીમાં જરા પાથડી ઉતારી ડીકડાક થવાને ઘોડી

મીનીટ લીધા પછી ગુલી ને ગાલીચા ચું-
ચવા ખેંચી હતી તેની સાથ પાછો વાતે વલગ્યો.

“આજે મારું ભાગ્ય હસતું છે, ગુલબાઈ.”

“અરેઅર? સુગરોનાં!”

“આજે મારી સ્કુલના પ્રીન્સીપલે ગ-
ણીત ઉપરાંત ફારસી અને લાટીન એ બેહુ
ફ્લાસો મને આપ્યાછ અને તેની મેહેન-
તના બદલામાં મારો પગાર બમણો કીધોછ.”

“હું સાંભળીને ધણીજ ખુશી છું.”

“મારી આવક આ નવા પગારના વધવા
પછી બધી મળીને ત્રણસો રૂપિયાની થઈછ.”

“તમે તો કેથા ગણ્યા કરતા દેખું, ગાં-
ધીબાઈ?” ગુલીએ જરા હસીને પુછ્યું.

“હા. હું મારી આવક ગણ્યા કરુંછ.

હું ત્રસે રૂપિયા પુરા કરારે કરમાવું તેની
વાટ જોવુંછ તેમાં મારી, એક ઉમેદ છે
અને તે ઉમેદને ધીવરા આજે આવ્યોછ.”

ગુલીએ કથે જવાબ આપ્યો નહી. ગાંધી-
ની આ ઉમેદ શી છે, તેટલું વઢીક મેંજો
પુછ્યું નહી. શું તે સમજી ગઈ હશે? તે કોણ
કહી શકે? પણ અગર ગુલીએ પુછી હોત
તોપણ પોતાના દિલની આ શી ઉમેદ છે તે
ગુમાસ્તાનો ગાંધી તેને કેહેવાનો નહી હતા.

પણ તેટલાંમાં તો ગુલીની માતા બારી
પગલાં દાદર ઉપરથી ઉતરી આવતાં સં-
બલાયાં. ગુલી દોડતી તેવણને લેવા ગઈ
અને ગાંધી ટેબલે આગળ તેણણની અટ-
લવાની મોટી ખુરસી હડસેલી લાવી પો-
વણને બેસાડવામાં મદદ લાગ્યો.

“આજે હું ધણી સારી પેડે છું.” ગુલીની
મા બોલ્યાં “અને આ પીવા પછી વધારે
હોશ્યાર થઈશ.”

“ગરમ ગરમ આ કરી લાવું, માયજી?”
ગુલીએ ઝડપથી પુછ્યું.

“હા દીકરી, લાવ. તારા બાવાને પણ
આવવાનો વખત થયોછ અને તેવણ હ-
મણા આવી લાગશે.”

ગુલી આ કરવા દોડી અને તેજ ધડી
દીનિયારજી દસ્તુર આવી લાંગ્યા. કપડાં
ઉતારી તેવણ આટલા ઉપર મી. ગાંધી-

બાઈ સાથ વાતે બેઠા હતા, અને છેલ્લા
ને વાત ગુલી આગળ કરી હતી તેજ વાત
તેના બાપ આગળ કાહાડી ખેડો, પણ ગુલી
કરતાં એક વધારે વાત તેણે ગુલીના બા-
પને કહી. તે પોતાનો પગાર વધ્યા પછી
પેલી પોતાના દિલની ઉમેદ શી હતી તે કહી.

એ ઉમેદ શી હતી? એ ઉમેદ ગુલીને
પરણવાની હતી.

બાર માસ ઉપર દીનિયારજી દસ્તુરના
મનમાં ગાંધી જેવા એક જીવાનને પોતાનો
બાકુત રાખવા સામે ને શક ઉપભોગ્યો હતો
તે શક અરે પડવાનો આ દહાડો આવ્યો.
ગુલી અને ગાંધીને નહી સમજાય એવું
અંદાજ લાગ્યું કરવું હતું તે ખ્યાલ સ-
મજવાનો આ દહાડો હતો. ધણા જણને
વેહેમ હતા કે દીનિયારજી કેવા બેવકુફ છે
કે આવી એક લાયક જવાન આવી એક
લાયક દીકરીને મોટા ઘેરમાં માજીદ છતાં
તે બેને પરણાવતો નથી? કેટલાકોને વેહેમ
હતો કે તેમજ થવાનું, અને તેમ જવાનો
આ દહાડો હતો.

દીનિયારજી દસ્તુરને ગાંધીની પોતાની
સામે વાંધો નહી હતો. કદાચ આ જીવાન
કરતાં બીજને વધારે લાયક જમાઈ તેવ-
ણને એકબી મળે એમ નહી હતું. તોપણ
પોતાના એક અચ્ચાનો હાથ આપવાની
વાત કાંઈ જોવી તેવી નહી હતી.

“તમારો રૂપિયા ત્રણસોના પગાર કાંઈ
મોટો નથી, બાઈ ગાંધી.” દીનિયારજી
ધણેક વિચાર કરીને બોલ્યા. “વળી એ
તમારો આવક ઉપર કાંઈ બરસો નથી.
એમાંની કેટલીક આવક આનંદી છોકરા-
ઓને શીખવવાની છે. તે કદાચ વધે અને
કદાચ ઘટે પણ.”

“સુરખી સાહેબ, ત્યાંસુધી મારી બા-
પમાં ખલ છે અને મારાં શરીરમાં તન-
દૌરસ્તી છે ત્યાંસુધી મારી આવક ઘટ-
વાનો મને જરાખી ડર નથી.” ગાંધીએ
પોતાનો અચ્ચા કીધો.

“એ આવક છેક થોડી નથી, પણ દી-

કરા," દીનિયારજી પોતાની સાથ પલોકા-
યલા આ બાકુતને ઘણી વાર દીકરા કરી
હાંક મારતા હતા "દીકરા, માણસનો કાંઈ
બરસો નથી, અને તમે હાલ સુખી છો તે
છતાં કહું છ કે પરણેલી ઇંદગીના સુખને
મોટે તમારી એ આવક કાંઈ નથી. ત-
મારું બવિધ્ય કાંઈ ધામધુમ બરેલું નથી.
એટલા મોટે તમે દાલતમંદ થાવો નહી
ત્યાં સુધી પરણવું નહી એમ હું કહેતો નથી,
પણ હું એટલું જ કહું છ કે એવા ગરીબ સંસાર
સાથ મોટાં સુખની આશા રાખી તમે પરણશો
ના. હા, જો તમે ગરીબ સંસાર ઉપર સજીરી
પકડીને ઉતરતાં સુખની હાલતમાં જાણી
પ્રજીને ઇંદગી ગુજારવાને તમેને હ કત
નહી હોય તો તમે સુખેથી પરણજો."

"સાહેબ, દુનિયામાં બધાં જ પૈસાવાલાં
હોતાં નથી." ગાંધી ઘણી ગંભીરપણે
બોલ્યો "અને પૈસાવાલા થવાની જો બધાં
જણ પરણવા અગાઉ વાટ જોતાં ખેસે તો
લગ્નની પાક કોળ રદખાતલ જેવા થઈ પડે.
સંસાર સુખ માતપરજ ભોગવી શકે અને
ગરીબ નહી ભોગવી શકે એમ સમજવું
જાણ છે. શંતોષી ગરીબ પણ લગ્નમાં
સુખી થઈ શકે છે."

"પણ મારી પાસે રીતમાં આપવાનું
કાંઈ નથી." દીનિયારજીએ અંદેશો કીધો
"રીતમાં શંતો મારું બચું જ. તેના નામ
ઉપર કરા પણ પૈસા આપવાની મારામાં
તાકાત નથી."

"હું પૈસા માંગતો નથી, મુરખી." હું
એક અડધીની આશા રાખતો નથી"
ગાંધીએ લગ્નને અંગે આવી જવાય
દીધો. "હું ગુહીનો હાથ માગું છ, પૈસા
નહી. ગુહ છે તેજ મારું ધન અને દા-
લત છે. ગુહબાઈને તમે જે ઉમદા કેળ-
વણી આપી છ તેજ તેની મોટી દાલતના
વારસો છે. ગુહબાઈની કેળવણી તેજ
મારો માલ અને મીલકત છે."

"પણ ગુહીની મરજી કેમ હશે?"
દીનિયારજીએ વિચાર ઉઠાવ્યો.

"તે બાપ લેખે તમે પુછો, સાહેબ.
તેની મરજીના મને ખાતરી છે. હું ધા-
ઈંછ કે ગુહબાઈ પોતે મારી ઉમેદ સમજી
ગયાં છ."

દીનિયારજી દસ્તુર તુર્તજ ગુહી આગળ
જઈ તેને એકાંતમાં પુછવા ઉભા.

ગુહી સમજી ગયલી હતી. તે પેલું આ-
ચાણ આજે નહી સમજે એવી નહી હતી.

"ખીજ ના, દીકરી. બોલાસાથી બોલ."
દીનિયારજીએ આ નાજુક બાબત ઉપર
તેના ધ્રુજતા હાથ જોઈ તેને ધીરજ આપી.
"હું ગાંધીને પસંદ કરું છ, ઘણાજ આહું છ.
તેના સરખા તુને ખીજે વર મળનાર નથી.
પણ દીકરી, એ ગરીબ માણસ છે જો.
તેની આવકનો બરસો નથી, તેની પાસે
દાલત કાંઈ નથી."

"બાવાજી, આવા વિદ્વાન, આવા
લાયક માણસના બવિધ્ય વિષે શો બય
હોય?" ગુહી હિમત કરીને બોલી. "ગાં-
ધી તો એક ખરા મોટા માણસ છે."

"પણ ગરીબ છે." દીનિયારજીએ હુ-
જત લીધી. "જોની, બિચારો ખસો ત-
ણસો રૂપરડીને મોટે દહાડા અને શત કે-
ટલી મેહેનત કરે છે. અને તારી સાથ પ-
રણ્યા પછી, તારી ખાતર અને ખચ્ચાંની
ખાતર બિચારાને વધારે રાખત મેહેનત
કરવી પડશે અને તે ક્યાંવેર? હાડકાં આ-
લશે ત્યાંવેર. પણ પછીનો શો રસ્તો?"

આ કીમતી તકરારનો ગુહી કશો જ-
વાય દઈ શકી નહી. અને તોપણ આવા
એક વિદ્વાન માણસને પોતાનો ભત્તાર ક-
રવામાં ફક્ત પૈસાની હાજત આડી નડે
એ વિચારથી તે સુખી દેખાઈ નહી. તે
બોલી નહી પણ તેના કુમલાયલા ચેહરા
ઉપર તેના અનુભવી બાપ વાંચી શકતો
હતો કે ગાંધી ગમે એવા ગરીબ છે તોપણ
મારે મનસે તે મોટો છે અને હું એક ક-
રાડપતિ કરતાં આ મરીખનું જ મારો પતિ
કરવાની.

"દીકરી, હું બધું તારી મરજી ઉપર

રાખુંછ” દીનિયારજીએ તેને ધીરજ આપી. “અગરજો આવા એક ગરીબ વઃનો હાથ ધરવાને તું ખુશી હોય તો મને કશી હરકત નથી. ગરીબ વરની ગરીબ ખાપડી થઈને રહેવામાં ઘણો શંતોષ અને સખ્તરી જોઈએ, તે શંતોષ અને સખ્તરીથી ગરીબના સંકટો સહન કરવાની જો તારામાં હિમત હોય તો તું યુમાસ્તાના ગાંધીનો હાથ કપૂલ રાખ. પણ ફરીથી યાદ આપુંછ, ઘીકરી, કે ગરીબના પેરમાં ઘણાં સંકટો ખમવાનાં હોયછ.”

“સંકટોથી હું ખીહતી નથી, ખાવાજી.” ગુલીએ મંજશ્વત, ડરાવ કીધો. “સંકટો

આવે તો આવવાનાં અને અટકવાનાં નથી. પણ સંકટોથી હું વધારે ધડાઈશ અને છાતી ઘાડી કરીશ.”

તોપણ વિચાર કરવા માટે નકી ડરાવ દીનિયારજીએ આવતી કાલ ઉપર રાખ્યો. બીજે દિને પણ ગુલીએ એજ હિમત ભરેલો જવાબ આપ્યો, અને યુમાસ્તાના ગાંધીભાઈ સાથે ગુલી ગરીબનાં લગન નકી થયાં.

ગુલીના ખાપ કરતાં માને તો ગાંધી જોવા જમાઈ વધારે ગમ્યો. જોવા ગાંધી તથા જોવી ગુલી ગરીબ હતાં, તેવાં ગરીબ સંસારે લગન થયાં—અને ગુલી ગરીબ ગાંધી ગરીબની ગરીબ પણ સુખી ખાપડી થઈ.

પ્રકરણ ૫ મું.

સારાં માણસો વેહલાં મરેછે.

એપ્રેલ મહીનાની એક ગરમ સાંજ હતી. ગાંધી સાથે ગુલી પરણ્યા પછી આજ મહીના નીકળી ગયા હતા અને ગુલી પોતાની મા સાથે માળા ઉપરના દિવાનખાનાની પછવાડેના ઓરડામાં વાતે, અમસથી નહી પણ કામ સાથની વાતે મરાગૂલ હતી.

મા ઘીકરી ખંને સીવવા ખેડેલાં હતાં અને તે ઓરડામાં વધારે બેઠક હતી. આજ ઘણા સમયથી એ ઓરડા ભાડે આપેલો હતો અને તે ગુલી વાપરી શકતી નહી હતી. આજ એ ઓરડા ગુલીનો હતો અને ગુલીનો હતો તેથી ગુલીની માનો પણ હતો.

પરણ્યા છતાં ગાંધી અને ગુલી તેના મા ખાપથી જુદાં પડ્યાં નહી હતાં. યુમાસ્તાનો વિચાર ગુલીને લઈ જુદું પેર માડવાનો હતો, પણ વેહલાં નાના ફલીએ અચખ્ખ દરખાસ્ત કીધી, તેને નાની દીનીએ ટેકો આપ્યો અને દીનિયારજી દસ્તુરે તે એકદમ જમકી લીધી કે ગુલી અને ગાંધીએ જુદાં રૂહવું નહી. જો ગુલી રાજ થાય તો ગાંધી નારાજ નહી હતા.

“હું રાત દિન ફિકર કરુંછ,” ગુલી બોલી “કે જો આપણે જુદાં રહીશું તો બિચારાં માયજીનું શું થશે? અને મમ્મી વગર પેરનું શું થશે?”

રતનમાય, ગુલીની મા, તો આ બોલ સાંભળતાંજ રડી પડ્યાં. તેવણના મનમાં પણ રાત દિસની એજ ચિંતા હતી તે ખાહાર નીકળી. “હા, હા, ગુલી, તું બોલ કે આ પેર છોડી નહી જવું. તારા રહેવાથી મને કેવી ધીરજ રહેશે! દીની તો કરા કાઢતી નથી અને ઘીકરી પેર ચલાવનાર ખીજું કોણ?”

“કોઈ નહી,” ગુલી દીની પોતેજ પોતાની કસુર કપૂલ કરી ઉઠી. “જો ગુલી એક પેરમાથી ગયાં તો આપણું રાજનું પુડીંગ ખાવાનું ગયું, એટલુંજ નહી પણ જીવનને કે આવા અને માયને માનો ગોઠ ખાનારું પણ કોઈ રહ્યું નહી.”

રહ્યાં ત્યારે, માટી બેયર બેહુ જન તેજ પેરમાં રહ્યાં. ગાંધી પોતાના શિક્ષાચરના ધંધામાં વધારેને વધારે મહેનતથી યુતાયો

અને ગુલી પોતાની અને પોતાના વરની ઉપરાંત માયની અને બાપની, બાઈબ્બાની અને બેહેનોની ચાકરીમાં વધારે ને વધારે શકાઈ.

ગુલી પરણ્યા પછી પરણ્યા અગાઉના જે રહીજ સાદી હતી. તેજ સાદો ચેહરો, તેજ સાદો પોશાક, તેજ ખૂશ સ્વભાવ, તેજ ચાલાક બુદ્ધી, તેજ સમઠું ધેરનું વહીવું. અગરજો ગુલીના હાથમાં કાચના ચીતલ નહી હોય તો તે પરણેલી છે એમ કોઈ જાણેખી નહી.

અને એ રીતે એકેજના હુનાલામાં માંદકરી સીવતાં હતાં. દીનીના કપડાં સીવાતાં હતાં. દીની પુણે શિખવા ગયલી હતી. આગલા બાડુત ખરેખર ખેરગામવાલાની પુણે બદલી થયલી હતી અને દીનીને ડાકટર કરવા ધારેલી હોવાથી તેને પુરતી ઈંગ્રિજી શિખવવા સારે દીનિયારજીની અરજ ઉપરથી ખરેખર ખેરગામવાલાએ પુણાની એક ઈંગ્રિજી સ્કુલમાં દેખીને રાખવાની ગોઠવણ કીધી હતી.

દીનીનાં કપડાં ગુલીને ધણી મેહનત આપતાં. પોતાનાં કપડાં દીની પોતે વેતરી ગઈ હતી, પણ તેમાં સમઠી કચૂંખર કરી ગઈ હતી. કપડાં નુત્તાં વેતર્યાં હતાં અને ગુલીને તે મોંઘ ભરીને પાછાં ખરાખર કરવાં પડતાં હતાં.

“અંહી આવતો ગુલી” કામની વચે રતનમાય બારી આગળ ખેડેલાં હતાં ત્યાં જોઈને બોલી ઉઠ્યાં. “પેલું સામેથી કોણ આવેછે? તારા બાપ છે-ની બહે?!”

“હા માંયજી, બાવાજી છે. પણ એવણુ કેટલા જલદી ચાલેછે?” ગુલી અંદેશથી બોલી. “બાવાના જીવને સાઈ નથી, તેવા જીથી ચલાવું નથી અને તોપણ કેટલું ચાલેછે!”

દીનિયારજી દસ્તુર ચાલતા શું પણ દોડતા આવતા હતા. તેવણુ એકદમ મારા ઉપર દોડી આવી. તેવણુ ધણા હાંફતા

હાંફતા ખુરશી ઉપર ફસડાઈ બેઠા અને થાક બાવા લાગ્યા.

“ગુલી, આપણા ઘેરમાં આવે બાઈલ-જીપ કીધેલો છે કે?” દીનિયારજીએ પોતાની આગળ દોડી આવેલી પોતાની દી-દરીને તુર્તજ પુછ્યું.

“હાજી, તૈયાર છે. બાવું તમારે માટે?” પુછતાંની વાર ગુલી તે લેવા દોડતી હતી.

“ઉભી રહે, ઉભી રહે, એ સેરવો મારે માટે નહી જોઈતો.” દસ્તુરજી ગુલીને ધો-ખાવી બોલ્યા “હું એક દુઃખદાયક દેખાવ જોઈને આવ્યોછ. બિચારા લાલજીની વિ-ધવા વળી પાછી રડવા રડીછ. તેની દી-કરી પોતાને સાસરેથી પાછી માને ધેર આવીછ અને ત્યાં મરવા સુતીછ. હું હમ-ણાજ તેને જોઈ આવ્યોછ. મારી ખાત-રી છે કે તેનું દુઃખ બુખમરાનું છે. બિ-ચારી છોકરી ભોંયપર પેડીછ, રખે તેની માકેહછકે આજ આવે દહાડો તેના પેટમાં કચેા ખોરાક ગયો નથી. મેં કાંઈ શરતો આપી જોયો પણ બિચારીથી ગળાતો નથી. હું ધારેછકે એને જરા ખાંડી ભેલીને સેરવો પાવો જોઈયે. એક સીસીમાં રેડી લાવ, કે તે દવા દાખલ પાઈ આવું.”

“મુઠરે એ દુકતી.” રતનમાય જે આ વખતે આવી લાગ્યાં હતાં તેવણુ લાલ-જીની આ દુઃખવારી દીકરી વિષે બોલ્યાં. “દીનાજી, એ દુકતી પંદરમો વખત સા-સરેથી નહાસી આવી હશે. તેની દયા શી-ખાવી? દુકતી ખરાખર છે. મરે તો તેના નસીબ.”

“નહી, રતન, તે નહારી છે, તેથી તેને જીવવાની વધારે જરૂર છે.” દીનિયારજીએ પોતાની બાનુની બૂલ બાંજી. “બલાં મા-જીસોને મરતાં ખીલીક લાગતી નથી—બલાં માણસો ભ્યારે ઓઘા આઠે ભ્યારે મ-રણુ પામી શકે. પણ જીરાંબો મરવાને તૈ-યાર થયલાં નથી, માટે જેમને તો જીવા-ડીને મરણુને માટે તૈયાર હાલતમાં સુધા-રવાં જોઈયે.”

“પણ બાવાજી, એ બિચારીને માટે બા-
ટલસૂપને બદલે કાંઈ બીજું લઈ જવો ની?”
ગુલીનો વાંધો બાટલસૂપ સામે જ હતો. “બા-
ટલસૂપ તો એક જ ગ્લાસભર બનેલો છે અને
તે તમારે માટે રખેલો છે.”

“બસ એક ગ્લાસ?” દીનિયારજીએ લ-
ગાર નાસીપાસીથી પુછ્યું. કેમકે તેવણને
પણ બાટલસૂપની જરૂર હતી અને તેથી લા-
લજીની દીકરીને થોડો આપી પોતે પોતાને
માટે થોડો રાખવાની તેવણની ખુશી હતી.

“એક પીલાનો સૂપ બનેલો અને તે એક
ગ્લાસથી વધારે કેમ બને?” ગુલીએ પક-
વાન પોથીને પોતાનો અનુભવ કહ્યો. “બા-
ટલસૂપને બદલે થોડું કુધ અને ખાંડી આ-
લશે, બાવાજી.”

“નહી, બિચારી. જરીબનો જીવ બચા-
વવા હું એક દહાડો બાટલસૂપ નહીં લઈશ
તો ચાલશે.”

ગુલી એક પલકારામાં નાની સીસીની
અંદર સેરવો નામી લાવી અને દીનિયારજી તુ-
ર્તજ તે લઈને ઉઠ્યા, પણ ઘણા અચ્ચે તે ઉઠ્યા.

“બાવાજી, તમારીથી ઉઠાવું નથી. ચ-
લાવું નથી ને કાંચ એટલી હેજગારી કશી-
છ?” ગુલી ઉદાસીથી બોલી ઉઠી. “જરા કુધ
ગરમ કરી લાવું? તે પીને જવો.”

“વખત બાહરો નહીં જોઈયે, ગુલી. એક
જીવ બચાવવાને બધાં એકેક પગ કીમતી
ત્યાં હું કુધ પીવા ખેંસું?” દીનિયારજી જ-
તાં જતાં બોલ્યા. “મારા જીવને સાફ તો
નથી, પણ કુધ તૈયાર રાખજે હું આવી-
ને લઈશ.”

દાદર ઉપર દીનિયારજીથી જેમ દોડાય
તેમ તેવણ દોડતા ગયા. ગુલી તેવણને માટે
દરવાજો ઉઘાડવા આગમચથી દોડી ગઈ.
પોતાનાં બાલા, જુદા બાપની જેમ જ મૃત્યુ
આંધી કરાય એટલી ખરી. “જીવતી ને
મુખી રહેજે, મારી દીકરી” દીનિયારજી
ગુલીનું માથું ખસવારી કુવા દેતા ગયા.

ગુલી દીનીનાં કપડાં સીવવા પાછી પો-
તાની મા પાસ ગઈ. પણ સાંજના છનો

અમલ થવા આવ્યો તે કામની અંદર તેને
જણાયું નહીં.

“આ! આજે ગાંધી વેહલા આવ્યા!”
ગાંધીનાં પગલાં સાંભળતાં જ ગુલી હર્ષમાં
ચોકી ઉઠી. સ્કૂલને છુટી આવ્યા પછી ગાંધી
રાત્રે ૭ વાગે તે પેર આવવા અગાઉ ત્રણ ટોકાણો
રાખવા જતો હતો. પણ આજે તે ખરેખર
વેહલા આવ્યો. તે પણ દોડતો આવ્યો—દાદ-
રના ચચાર પાંચપાંચ ફાંડિયાં કુદાવતો આવ્યો,
અને ગુલી તેને સામી મળવા જાય તેટલામાં
તો તે એરડા બણી હાંફતો હાંફતો તથા
ફગલાયેલો અને ઉજલો ઉજલો થઈ આવ્યો.

“શું છે, ગાંધી?” ગુલી ધબરાધને પુછતી
હતી. “સાચી પેઠે છો ની?”

“હું સમી પેઠે છું, પણ તું જરા દૂર આવ,
ગુલી” ગાંધી તેને એરડાની બાહાર દિવા-
નખાનામાં તેડી ગયો.

“ગુલ, તું બીહતી ના.” ગાંધી તેનો હાથ
પોતાના હાથમાં આપી બોલ્યો “પણ હું તારી
સાથ એક બધું બરેલી વાત કરવા માગું છું,
કાંકે હું જાણું છું કે આ ઘેરમાં સહુથી હિ-
મતવાન તું છે અને તું જો હિમત રાખશે
તો બીજાં બધાંને હિમત આપી શકાશે.”

ગુલીની છાતી ખેસી જતી હોય તેમ તેને
અંદરથી લાગ્યું તોપણ તે બોલી “હું હિમત
રાખું છું. શું છે મુને કહી દેવો.”

“પણ હું તુંને કહું તો તારા અગાઉ ધીરજ-
ની કજીલાત આવે.” ગાંધીએ બોલ્યાં કીમી.

“મને ધીરજ પુરતી છે, પણ તમે જેમ
વાર લગાડાં તેમ ધીરજ જતી રહેશે.
બોલો, બોલો શું છે?”

“બધું બરેલી-કળ બની છે. આપણ ખે-
હુને એક બહાલામાં બહાલાને—” ગાંધી
અચકતો અચકતો બોલ્યો.

“કેણને? બાવાજીને?” ગુલી અને ગાં-
ધી બેહુને બહાલામાં બહાલા તેનો બાપ હતો.

“હા, ગુલી. માયની આગળ એ વાત કે-
હવાની છે તે કેમ કહીશું?”

“પણ બાવાને શી કળ બની છે!” ગુલી
રડતી બોલી. “જીવને તો અલવલ નથી?”

હા. દીનિયારજી દસ્તુર મરણ પામ્યા હતા. પણ હજી તે ખોલ કેહેવાને ગાંધીનું મોહકું ઉપડતું નહીં હતું. તે લંબાણથી હેવાલ કે- હવા પડી ગયા.

“ખાવા ખિચારા હાથમાં સીસી લઈને જતા હતા. અચીત કોઈ આજરીને સાંઠ કરવા જતા હશે. તેવામાં અચપ્પચ રસ્તે પડી ગયા. લોકોએ ઉંચકી લીધા. પાસેજ એક ડાકટરનું ઘેર હતું ત્યાં લઈ ગયા. ડાકટર મળે નહીં. વખત ફાકટ જતો રહ્યો. ખીજા ડાકટરને ઘેર લઈ ગયા —”

“પણ થયું શું? સેવટ શું? ખાવા સલામત છેની?” ગુલી અધીરાઈથી વધે ખોલી ઉઠી.

હવે અરખંડે ગુલીથી છુપાવવામાં શે ફાયદો? ભરાઈ આવેલી છાતીથી ડીપો આવેલા દાખી નાખી ગાંધી ગુલીને પોતીતી ગોદમાં દાખી બોલ્યો. “ગુલી, ખાવા ગુજર્યા છે. હિમત રાખ અને ખીજાંએને હિમત આપવામાં મને મદદ આપ.”

ગુલી રૂંધે પડી, પણ તે ખીજાં બેરાં પેઠે ખૂમ બરાડા પાડીને નહીં રડી. જેને અરંદુઃખ લાગે તે હુઃખ દેખાડવા સાહે નહીં રડે.

આ ઢીલનો વખત નહીં હતો. રતન માયને જેમ અને તેમ જલદી કેહેવાની જરૂર હતી. લોકો દીનિયારજીના રવાનને ઘેર તરફ ઉંચકી લાવતાં હતાં અને ગાંધી ઘેરમાં આગમચથી ખબર આપવા સાહે દોડી આવ્યો હતો.

ખીજા ડાકટરનાં ઘેરમાંથી લોકો દીનિયારજીના મુડદાને લઈને ઉતરતા હતા. ગેટલામાંજ ભાગજોગે ગાંધી ત્યાંથી પસાર થઈ ગયા. તેણે પોતાં ડાકટર પાસે દોડી જઈ પૂછ્યું. “હું હાઈંજ કે હાર્ટ ડીસીઝનું એ પરિણામ છે,” ડાકટરે ગાંધીને આજખીને જવાબ દીધો. —“પણ એવણ ગુજર્યા તો નથી ની?” ગાંધીએ હેબતીને પૂછ્યું. —“તદન મરણ પામ્યા છે. હું હાઈંજ કે પડતાંનીવાર પ્રાણ મેલ્યો છે.” — ડાકટરનો આ જવાબ સાંભળતાંજ ગાંધીએ મદદ લાગેલા

રાહદારી લોકોને અરજ કીધી કે “એવણને તમે આરંભે આરંભે લઈ આવો. હું આગમચથી ઘેર જઈ ખબર આપું છું.”

“ગુલી, ધીરજ રાખ, ખોદાપર સખર પકડ” પોતાના જહાલા ખાપને ખોદવાના હુઃખમાં નવધાર આંસુથી રડતી ગુલીને ધીરજ દેતો ગાંધી બોલ્યો. “દિલાસો પકડ કે આવો મરવાનો વખત હતો અને મરવાને તેવણ ખુશીથી લાયક અને તૈયાર હતા.”

ગુલીને હિમત આપવાને આ રાખુનો ખસ હતો.

“હા, હા. મારા ખાપને ખોદા મોટું ખેડેસ્ત આપશે.” તે આંસુ લુછીને હિમતથી ખોલી. “છેલી ધડીએખી તેવણે એક ખુરાઈમાં મરતા જીવને જીવાડવા પોતે બહો જીવ આપ્યો છે અને તેવણના જીલા રાખ્દોજ એ હતા કે ‘બલાં માણસેને. મરવાનો ડર કેવો! આ ખાપ! આ મારા ખાપ! તમે મરવાના હતા તેથી શું મને ‘જીવતી રહેજે મારી દીકરી’ ફરીને છેલીકુવા દઈ ગયા?”

આમ બોલીને ગુલી પાછી રડી. પણ હવે લોકોના આવવાનો આવજ સંભળાતો હતો. માટે ગુલીની માય આગળ જલદી જવાની ગાંધીએ ફરીથી યાદ આપતાંજ તે પોતાનાં આંસુ લુછીને ગાંધીના હાથ ઉપર ટેકો દેતી પાછલા આરડામાં ગઈ.

“એ માઠી ખેયર શું છુલો સંપ ચળાવો?” રતનમાયે તેઓ તરફ જોયા વગર હસીને બોલ્યાં, પણ ગુલીની મુજેલી આંખો તથા ગાંધીના ઉદાસ ચેહરા ઉપર નજર પડતાંજ તેવણે અકલાઈને પૂછ્યું “શું છે, ગુલી? શું થયું?”

“આપણી કમખખી યઈ માય!” ગુલી પોતાની માના ખોલામાં માથું નાખી પોકારી ઉઠી “પણ, આ માય! હવે તમેજ અમારાં માય અને તમેજ અમારા ખાપને! તમારીજ ઉપર અમારાં આધાર જો! તમે અમારી ઉપર આધાર રાખજો અને અમે તમેને ખમણા માન અને ખમણા હેતથી ચાહીશું.”

પ્રકરણ ૬ કું.

ગરીબ થતાં વાર શી!

બેહસ્તીની બારા ઉપર જુરી બરાધ, તેણે અભીપ્રાય આપ્યો કે “દિલના દર્દ” થી મોત નિપળ્યું. દીનિયારજીની જીવાનીમાં આ દર્દ લાગુ પડેલું હતું, પણ પછી કશું જણાયું નહીં હતું. વળતાં પાણી વચે કામની થાક અને હેજગારીથી તે અચપૂચ ઉભરી નિકળ્યું અને બલાં કામની વચે આ બલા અને જીવન માણસે પોતાના જીવને ભાગ આપ્યો.

બેહસ્તીના કુખી કુટુંબને મોટા દિલાશો, ને મોટા માન વચે બેહસ્તી બેહસ્તી થયા તેમાં મળ્યો હતો. પૈસાવાળાઓ પૈસાના બળથી માન મેળવીને મરણ પામેછે તો બલે. પણ એક વચલે દાર્દનાં બચરવાલ માણસ, સંસારની જાળમાં વચે, પૈસા વગર, મોટી ધન્ય અને માન સાથે મરણ પામે એ દેવી બાહાદુરી! માનની ખરી પરીક્ષા એજ કે ગરીબીના સંકટો વચે તે આપરફાર નામ સુકી જાય. લોકો તેને યાદ કરે, તેની જગ્યા ખાલી ગણે. એના જેવું તેની પોતાની કીર્તિને મોટે અને તેના કુટુંબના દિલાશોને મોટે ખીજું શું હોય?

દીનિયારજી દસ્તુર નામ ધાણું સુકી ગયા પણ દામ કાઢેજ નહીં સુકી ગયા. ગુલી ગરીબ પેત્રોજ નહીં હતી, પણ તેમાં મા-બાપ ગરીબ હતાં. માબાપની ગરીબાઈથી તે વધારે ગરીબ હતી. તેના વર પણ ગરીબ મળ્યો હતો. બાપના મરણથી તે વધારે ને વધારે ગરીબ થઈ.

ગુલીના વર કમાતો હતો અને બાપ પણ રળતો કમાતો મરણ પામ્યો એટલે આ ગરીબાઈનું સંકટ ગુલીને કે તેની માને બાંધેલું સુધી બેહસ્તી જીવતા હતા ત્યાંસુધી લાંબું નહીં હતું. બે જણના કમાણથી ગુલીનું ઘેર બેવડું સુખી હતું. બે જણ કમાતા અને બે જણ ભાગમાં ખુશ થતા તેથી બેહુને કા-યદો હતો. પણ દીનિયારજી નામ સુકી જવા

છતાં નાણું કશું સુકી નહીં જવાથી હવે સંધ્યો બાર ગાંધી અને ગુલીનાં એકલાં ખભાં ઉપર આવી પડ્યો, તે આ બંને વરવહુ-એ સજીરી સાથે ખમ્યો.

દીનિયારજી પૈસો બચાવવા ધણી ચા-હતા પણ બચાવી શકતા નહીં હતા. તેવ-ણનો ખર્ચ ઉદાઉ નહીં હતો, પણ તેવણ કમાતા તેટલો ખર્ચ ચાલ્યો જતો હતો. તેમાં મોટો ખર્ચ બચ્ચાની કેળવણીનો અને સુ-ખાકારીનો એટલે જરૂરનો હતો. મોટે હવે બ્યારે રતનમાયને માથે બચ્ચાની ખર્ચ આવી પડ્યો ત્યારે તેવણ પાસે જીવજીવું કશું નહીં હતું.

સારાં ભાગ્યે ગુલીને પરણાવી દીધાથી એક બોળે તેમને માથેથી એછા થયા હતા. દીનીને પુછે મુકલી હતી, પણ ત્યાં ખર-સેદજી ખેરગામવાલાની મેહરબાનીથી ઝાઝો ખર્ચ મોકલવો પડતો નહીં હતો. ફતી ગુ-લીના પરણવા પછી તેજ વર્ષમાં મેત્રીકુ-લેટ થયા એટલે દીનિયારજીના મરણ પછી તેને પણ પાંચ રૂપિયા પેદા કરતો બનાવવા સાર ગુમાસ્તાના ગાંધીએજ બે ત્રણ ટકા-જો ખાનગી શિક્ષક દાખલ કરીને લગાડ્યો અને તે પણ મહીને દહાડે ૩૧૦ ચા ૧૫ કમાતો થયો, એટલે કાંઈ નહીં તો તેની વધારે કેળવણીનો ખર્ચ તો નિકલતો ગયો.

મોટે દીનિયારજીના ગુજરવા બાદ ત્રણ મહિનામાં તે એકલો નાણું નવલજ બિ-ચારાં રતનમાયના આધાર ઉપર રહેલું બા-ળક હતું. બધાં બચ્ચાં ગોચા ટકાજો લાગી ગયાં હતાં અને નવલ પણ ચઉદ વર્ષનો અપલે છોકરો માથે પડે એવો નહીં હતો. મોટે રતનમાય વિધવા થયાં ત્યારે હજી તે-વણની હાલત ખીજી ગરીબો કરતાં સારી હતી—ખીજી વિધવાઓ હજી એવણ કર-તાં વધારે માઠી સ્થિતિની હોય છે—એજ

તેવણનો અને ગુહીનો તથા ગાંધીનો દિ-
લાસો હતો.

પૈસા ઘટયા તેમ અર્થ પણ ઘટાડવો જો-
ઈયે. બેહેસ્તીની ખમસી વીત્યા પછી ત્રણ
મહીને તો ગાંધી અને ગુહીએ ઘેર ખાલી
કીધું અને સઘળાં માની રજથી નાનાં ઘે-
રમાં જઈ રહ્યાં. રતનમાય પણ તેમની સા-
થે જ રહેવા ગયાં, બ્યાં તેઓ પોતાનું ફર-
નિચર પણ લેતાં ગયાં. રતનમાયે સઘણું
ફરનિચર ગાંધીને તથા ગુહીને આપવા આહું
પણ તેઓએ તે લેવાની ના પાડી. “એ
રાત્રચીલું આપણા ઘેરમાં રાખો,” ગાંધી-
એ સલાહ આપી “પણ માય, બ્યારે હશે
ત્યારે એ તમારે જ માલ અને તમારી જ
મતા ગણાશે અને તે ઉપર તમારાં મીઠાં
છોકરાંઓનો હક રહેશે.”

આકરે એ હતા તેમાંથી એક કુકને કા-
ઠાડી મેળ્યો. રતનમાયે તો ખીજી આયાને
પણ કાઠાડી નાખવા આહું પણ તે આયા
અપ્પ રત્નમાયની ખીદમતગાર હતી તેને
ગુહીએ કાઠાડવા નહીં દીધી. માયની મા-
વજતને માટે ગુહીએ એટલા વધતા અર્થ-
ની દરકાર નહીં કરી—પણ તે માયને જ
માટે, પોતાને માટે નહીં. “આહા! ગુહી,
હું પેહલાં આહતી હતી કે તુંને કોઈ પૈસા-
વાલો વર મળ્યો જોઈતો હતો,” રતનમાય
પોતાનાં નવાં નોંખાં ઘેરમાં સારી પેઠે ફરી-
ઠામ થયા પછી બોલ્યાં “પણ હું જોઈએ કે
જો તું પૈસાદાર સાસરાં વાસરૂમાં પડી હોતે
તો આજના વખતમાં અરેંડાં શું થતે ?
સારું થયું કે ગાંધી જોવા ગરીબ કમાઉં પુત
તુને વર મળ્યો, જે જોયી તારી સથે તે અ-
મોને પણ મદદ લાગ્યો.”

આમ કરતાં એ વર્ષ વહી ગયાં. ફલી
વિદ્યા ભણતો જ ગયો—એ વર્ષમાં તો “ફ-
રામજી દીનિયારજી ખી. એ.” થયો. એ
અધી ગુમાસ્તાના ગાંધી અને ગુહી ગરીબની
મેહરબાની હતી. ગાંધી તેને કમાવી આપ-
તો હતો, ગુહી તેને શિખવામાં મદદ આ-
પતી હતી. ગાંધી કમાતો તે પોતાને માટે જ

નહી, પોતાની ખાચડીને માટે જ નહીં, પો-
તાના કલ સરખાં અર્થમાં માટે જ નહીં,
પોતાની જુદી સાસુને માટે જ નહીં, પણ
પોતાના જીવાન સાળાઓ અને સાળીને માટે
પણ ગાંધી કમાતો હતો.

ફલી આપનું નામ કાઠાડ એવો દીકરો હતો,
પણ નવલ તેવો દીસ્તો નહીં હતો. નાનો
નવલ શિખવે બોથડ નિકળ્યો. તે મેહનતુ
ઓછો નહીં હતો, શિખવાને નાખુશ નહીં
હતો, પણ તેનું મગજ ચાલતું નહીં હતું.
ગણિતના દાખલા અને લાઠીનના પ્રયોગો
તે માથામાં સીંચી સીંચીને ભરતો અને
સઘળા પાછા ભુલી જતો. ગુહી તેને પઠા-
વી પઠાવીને શિખવતી, ગાંધી પોતાનું સ-
ધણું સાન તેના ગળામાં ઉતાડતો—પણ જેમ
ફળલ ધણું ખાય તો તેને અજીરણ થાય છે,
તેમ બિચારો નવલ ધણું શીખતો તો તુર્ત
તેના કંઠાચલાં શરીરમાં, તેના ફરખણ સાં-
ધામાં, તેના નખલા ઉધરભાવમાં માલમ
પડી આવતું હતું.

“છદા! છદા! જહાનમમાં જાય એ માયા
કીખ.” એક ફાહડે નવલ પોતાના લે-
સાત ઉપર ખીજવાઈને ચોપડી ટેબલ પર અ-
કાલી, સ્લેટ બોંયપર નાંખી દઈ બોલી ઉ-
ઠ્યો. “માય, આમાં કાંઈ આપણા કાસી-
સંગ નહીં જાય.”

“શામાં નહીં, નવલ ?” તેની માયે પુછ્યું.

“આ લાઠીને ભરડવામાં અને ગણિ-
તના ગુમવાડામાં. હું તો કદી પાસ નથી થ-
વાનો. માયજી, હું તો ડાકટર નથી થવાનો
ને વકીલખી નથી થવાનો.”

“ત્યારે તું કોણ થવાનો ?”

“તે હું જાણતો નથી. હું કહી શકતો
નથી. મને કશું ગમતું જ નથી.”

“શું નથી ગમતું, દીકરા નવલ ?” અંહી
ગુહીએ વચે પડી પુછ્યું.

“જેમ બોલ્યાં કે અમલજી ડભઈજી ?”
નવલે મેહન સાથે લગાર મિજાજ બોલીને
વાત કીધી. આ એ બહુ મેહનને બરાબર
ખાજતું નહીં હતું. “તમે વળી મને શિ-

આમણુ દેવા આવશે કે, બાઈ સાહેબ ? પણ તમે શિખામણુ દેવા તેની અગાઉ હુંજ તમોને કહુંછ કે પેહલાં તો મને તમારા ઘેરમાં, તમારા આધાર ઉપર બોલો થઈ પડી રહેવાનું ગમતું નથી.”

“કાં ? તું કાંઈ અમોને બારીબારી પડે ?” ગુલીએ પુછ્યું.

“તમે વચમાં ના પુરાવો, મોટાંબાઈ” નવલે ગુસો ખતાવ્યો “હું તો મારાં માય સાથ વાત કરુંછ. ગાંધીબાઈએ પોતાના ક્લાસના ગરીબ છોકરાઓને અંહી લેસન આપવા બોલાવ્યા ત્યારે તમે તો, શેઠાણી બાઈ, તેઓને શિખામણુ દેવા નીકળ્યાં હતાં કે છોકરાઓએ પોતાનો વખત ગુમાવવો નહીં જોઈયે, અને હવે મારો આ વખત જાય તેનું કાંઈ નહીં !”

“પણ શિખવામાં વખત જાય તે ગુમાવેલા નહીં કેહવશ” ગુલીએ શિખામણુ દીધી.

“હા, જો શિખવામાં જાય તો” નવલે હાજર જવાખી ખતાવી. “પણ મારો વખત શિખવામાં જતો નથી તે મારો વખત તો મહી શિખવામાં, શિખેલુંખી પાછું નહીં શિખવામાં જાયછ.”

“પણ ત્યારે તું કરવા શું માગેછ, દીકરા ?” રતનમાયે મોટાં કુખ સાથ પુછ્યું.

“હું સ્કુલ છોડી દેવા માગુંછ.”

“ને પછી ?”

“મને ચાકરી કરવા ગમેછ. કાંઈ ધંધો શોધી લેવા ગમેછ.” નવલ ઉલટમાં ઉભો થઈ બોલ્યો “હું કુનિયાં જોવા માગુંછ. ગામગામ કરવા ચાહુંછ.”

“એ શું બકેછ, નવલ ?” તેની માડાઈ જમને બોલી ઉઠી.

“અરે કહુંછ, હાલ તો હું પુણે બહુ દુર પેહલ દીનીના સમજાવ્યાથી અરેદલ અરગામવાલાએ અને આ પ્રિસ્ટમસમાં પુણે બોલાવેલા. ત્યાં જો મને કાંઈ ચાકરી મે-

ગશે તો તેમ, નહીં તો કે હું પ્રિસ્ટમસ વીતાં પાછો આવીશ પણ સ્કુલે નહીં જઈશ. માયજી, તમે મને ખીચું કાંઈખી કેહશો તે કરીશ. હું કારખાનામાં રહીશ, શીટર ને પછી એનજીન ટ્રાકવર થઈશ. કેહશો તો ગોરીમાં ઇન્જનેરના કામપર જઈશ. કેહશો તો હું કોઈની દુકાનપર ચાકરી રહીશ, ને પછી વધતાં વધતાં વેપારી થઈશ. ગમે તેમ વધવાનું કરીશ પણ આ પોતાના પોતા મોહડે બરડવાનું તો નહીં કરીશ.”

તે વખતપર તો નવલ પુણે ગયો અને તેની ગેરહાજરીમાં ગાંધી અને ગુલી વચે નવલના બવિષ્ય વિષે ઘણી મસલત થઈ. ગાંધીએ કૃષ્ણ કીધું કે એ છોકરો વિદ્યા બુદ્ધિમાં નથી, મોટે તેને હમણાથીજ કેયે કામે લગાડવો જોઈયે.

“શિખા વગર એનું શું થશે ?” ગુલીએ અકસોસ કીધો.

“કેટલાક નામદાર માણસો અમપણમાં કશું બોલેલા નહીં તે છતાં કુનિયામાં તેઓ નામદારી પામી ગયાછ.” ગાંધીએ ધીરજ આપી. “નવલ કદાચ વિદ્વાન, શીલચક્ર ડાકટર કે વકીલ બારીસટર નહીં થશે, પણ એ ચાહશે તો મોટો કંત્રાકટર થઈ શકશે ધયા મોટો શાહ સોદાગર થઈ શકશે. માત્ર જો—”

“જો શું ?” ગુલીએ પુછ્યું.

“જો તારો બાઈ એક ચીતવાળો, કામ કરવાને ખાંસી અને આગળ વધવાને ઉલટમંદ હોય તે. મને જાય છે કે નવલ તેવા આશાવંત છોકરાઓ માહેલો એક નથી.”

પ્રિસ્ટમસ પુરો કરીને નવલ પુણેથી જવાને તેવા પાછો આવ્યો અને અંતે ગાંધીબાઈ ગુમાસ્તાએજ તેને ધણીક ભલામણ અને લાગવગે સાખરમતિના પુલ ઉપર રેલવેનું મોટું કામ ચાલતું હતું ત્યાં એક નાના પગાર ઉપર નોકરીએ રખાવ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

લગ્ન એક સોરતી.

એમ કરતાં બે વર્ષ ખીજાં ગયાં. દી-
નિયારજીને ગુજરવાને ચાર વર્ષ થયાં.

દીની પતેલી ઉપર પુણીથી પોતાનાં મા
અને ભાઈ મેહનોની મુલાકાતે અમદાવાદ
આવી. તે વર્ષો વર્ષ આવતી હતી.

ગુલી કરતાં દીની દેશાવરે ભાગ્યાથી
દીનિયારજીની જીવન દીકરી બની હતી.
મા બાપથી દૂર પડેલી, બાપની સંભાળથી
બેનસીય રહેલી, પોતાના આધાર ઉપર ઉ-
ધરેલી, એટલે દીની સ્વતંત્ર સ્વભાવ ધ-
રાવતી હતી. પણ સ્વતંત્રતાને જો બરાબર
સંભાળમાં નહીં રાખી હોય તો તે ઉછાછના-
પણું, આકલાપણું અને નાકરમાનીનું રૂપ
ધારણ કરે છે. તેમ દીનીમાં દેખાતું હતું.
તે આપમતી અને મમતી થતી હતી, પણ
શિખવામાં ધણીજ ચાલાક અને ચાલ-
ચલણમાં ક્ષણે રૂડી હતી, એટલે તેનામાં
ખીલવા માટેલા ઉપલા ગુણો ઉપર, બરા-
બર બોલીએ તો ખામીઓ ઉપર, આંખે લક્ષ
આપાતું નહીં હતું.

પતેલીની પાંચ દિવસ અગાઉ તે પુ-
ણીથી આવી. ગુલી ઘેરની વેડમાં એટલી પ-
ડેલી હતી કે તે બીનીને લેવા જઈ રાકી
નહી. તેને ગાંધી રેલવે સ્ટેશન ઉપર લેવા
ગયો. દીની ગાંધોની ધણી માનીતી હતી.
કોઈ પણ હુશ્યાર છોકરાં ગાંધીને ગમતાં
હતાં. દીનીને ડાકટર થવા અગાઉ હવે જ
ધારે કેળવણીને માટે મુંબઈ કેમ મોકલવી
તે વિષે ગાંધી વિચારમાંજ હતો.

તેને આવી જઈથી કે ગાંધી તેની ગાડી
આગળ લેવા જાય એટલામાં તો દીની ગા-
ડીમાંથી પોતાની મેજેજ ઉતરી પડી. એક
સુંદર, જીવાન સ્ત્રી હવે તે બની હતી. સોલ
વર્ષની જીવાન ઉમરમાં તેનું પતણું પણ સીધું
કદ તેના ખૂબસુરત બાહાર સાથે પુષ્ટ ખીલી
નીકળ્યું હતું.

“દીની, આજેખી કાંઈ કપડાંની પેટી
બુલી આવી છે?” તેને આવકાર દઈ
મુલાકાત લીધા પછી ગાંધી તેની સાથે ઘોડા
ગાડી તરફ ચાલતો ચાલતો હસ્યો.

“નહી. તમે મને એક આગલી જૂલ
વિષે ચીડવ્યાજ કરજો હો, ગાંધીભાઈ.”
દીની દમામથી બોલી. “પણ હું તે પેટી
મારી નહીં પણ ગાંડની જૂલથી બુલી આવી
હતી તે જાણવા છતાં તમે મને એમની-
એમજ હંમેશા તોડ્યા કરજો.”

“વારં ચાલો દીની, આવતાંનીવાર ત-
રિયાપાવ ના નાખ.” ઘેડગાડી આગળ
આવી પુગતાંજ ગાંધીએ તેને થંડી પાડી.

દીની કજીયો કરવા માગતીજ નહીં હતી.
ગાંધીની મદદ વગર તે છલાંગ મારીને
ટોંગા ઉપર ચઢી બેઠી અને પછી ઘેર
જતાં જતાં ગાડીમાં ઘેરની અબરો ખરી પ્રી-
તથી પુછતો તેણે ગાંધીના કાન દુખાવી નાખ્યા.

“મને હવે કહો, ઘેર બધાં કેમ છે?
મારી માય કેમ છે?”

“સારી પેઠે છે. બધાં મજા કરે છે. ગુ-
લી તો રાજ કરે છે.”

“ને મારો રમૂતો પંચી રસ્તમ?”

“અરર. એ તો પોતાની હાથ્યારીથી
એની માને તોળા પડાવે છે” ગાંધી હસ્યો.
“કોઈ બચ્ચાંને બોયડ હોવા માટે મારવાં
પડે છે, પણ રાસ્કલ રસીને વરે હું તો ગુલીને
રોજ કહું છું કે તેની અતિયંત હાથ્યારીને
માટે નેતર વાપરવી પડશે.”

“અને નાની જુચી, મારી ખારી પી-
રોજ કેવી છે?”

“નરી એની મા જોઈ લેવી. હમણા
તે ગુલીને ધવડાવાનો કંટાલો આપે છે, પછી
કોણ જાણે શું કંટાલો આપશે?”

“પણ વારં તમે કેમ છો, ગાંધીભાઈ?”
દીની પ્રત્યે તેની પોતાની જાત ઉપર આવી.

“તમે એવા કેમ દેખાવો છો? તમે સારી પેઠે હોવ એમ લાગતું નથી.”

“હું તો સારી પેઠે છું. એટલું જ કે જરા થાકેલો છું.” ગાંધીએ ખાલાસો કાઢી. “મારું કામજ થાકવનારું છે, દીની. મારા વખતનો દરએક કલાક શિખવવામાં રોકાયેલો છે અને એ ધણી મેહનતનું કામ છે. કોઈ વખત તો હું એટલો થાકી જાવું છું કે મગજ તમર આવેલું અને આંખે જાણે અંધારાં ફરી વળતાં હોય એમ લાગેલું.”

“ત્યારે એટલું બધું કામ કાં કરો છો?”

“પણ એવું તો કદાચ જ બનેલું અને કોઈ વખત એમ થાય તો શું?” ગાંધીએ તેને ધીરજ આપી. “દીની, ખીલ ના. હું કાંઈ કામ કરવાં મરતો નથી. કામ તો કરવું જોઈએ. નહીં બ્રાહ્મણ શું?”

“પણ વાંદ મારે ફૂલી, મારે ખી. એ., એલ. એલ. ખી. અને પસાર થયેલો ખી-ડર કેમ છે?”

“હવે ધંધે લાગવાની તૈયારીમાં છે. તે તો ધંધો કરવાને રંચુન જવાની ગોઠવણમાં છે.”

“છેકરંચુન? ખરેખર?”

“હા. ત્યાં વક્રીલના ધંધાનું મેદાન મોટું કેહેવાય છે.”

“ફૂલી નવલથી કેટલો જુદો?” દીનીએ પોતાના વચલા બાઈ વિશે દિલગીરી દેખાડી.

“એહુ તરૂન જુદાજ, દીની. નવલને મેં આજુ બે વર્ષ ઉપર રેલવેમાં રખાવ્યો, ત્યાં કાંઈ સુધરતો નથી ને કામ પર ધ્યાન આપતો નથી. સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે એને બે વખત તો કાઢી મેળવા માગ્યો. એ છેકરે સુધરે એમ લાગતું નથી.”

વાતમાં ને વાતમાં ધેર આવ્યું. રતનમાય સુધાં આવ્યું ધેર ગાયા દીનીને એસ્ટેકબુલ્ડ સેવા આવ્યું. આયા ગાડીનું ખારણું જંધાડે તે અગાઉ તો દીની પોતેજ ખારણું જંધાડીને ઉતરી પડી. તે પોતાની માને આંખે બેઠી, શુભીને જોસથી બેઠી, બાઈએને હરપથી બેઠી અને શુભીનાં બુલકાંએ રસ્તમ તથા પીરજને તો એવાં જોરથી બેઠી કે તેમને રડાવ્યાં.

દીની જુસા બરેલી, ખાલકણી અને ગડબડોરી હતી તેના આપ્તાથી ધેરમાં એટલીબધી ગડબડ થઈ ગઈ કે રતનમાયે તેને જરા ધમકાવવી પડી કે “ગાંધીને આવું ગોધ્યાં ધેરમાં ગમતું નથી.” શુભીએ પણ દીનીને ઠપકો આપ્યો કે “દીની, તુંને છોકરાં રમાડતાં આવડતું નહીં, તું તારું વાંચવા લખવાનું કામ જાણે, બચ્ચાંની તુંને શી ખબર?”

અને તોપણ દીનીને જોવાથી બધાં ખૂશ થયાં. બધુંએ તેને ચાહી. શુભીએ તેને ગમતાં પકવાનાં તેના પુછ્યા વગર તેને માટે પકાવ્યાં અને તેની ધણી માવજત મદારત કીધી.

પણ વખત કેમ વેહ છે? થોડા દિવસ ગયા એટલામાં તો દીની જે ડાકટર થવા આવી હતી તે ખાયડી થઈને ગઈ. દીની ૬૮ મન વાલી નહીં હતી. તુર્તાતુર્તની વાત ઉપર તેના મનની વલાણ ખેંચાતી હતી, કાંકે તે અનુની, જુસાવાલી, આછલી હતી. તે પતેલી ઉપર પોતાને ધેરે ખાલી ત્યારે ડાકટર થવા જવાને નાખૂશ નહીં હતી. પણ ખોરદાદશાલની અગાઉ તો તે એ વિચારની સાથે થઈ, અને તેજ મહિનામાં ફરવરદયાનના જશન અગાઉ તો તે પરણીને સાસરે સિધારી.

દીનીને તેના માતા જુદા નવલ સાથે ધણી પ્રીત ખાજી ગઈ. નવલના રેલવેના કામ ઉપર તેનો દાદાબાઈ દોલીપાહલણ નામનો એક બેસ્ટ હતો, જે દીનીના આપ્તા અગાઉ નવલની સાથે તેને ધેર આવતો જતો હતો અને તેથી દીનીના ધેરમાં તેની આજખ થયેલી હતી. દાદાબાઈ દીનીના આપ્તા પછી વધારે આવતો જતો થયો. તેઓ બંને વચે વધારે આજખ પડી, પણ કોઈને કશું વેહેલું થયું નહીં હતો. દીની દીની ગમી, તેણે નવલને વશટાલાંમાં વચે નાખ્યો. નવલે રતનમાય આગળ વાત કીધી, રતનમાયે દીની આગળ વાત કીધી, અને શુભી તથા ગાંધીની મસલખ પછી સાડું નકી થયું.

દાદાબાઈ દોલીપાહાલણ માતબર નહી હતો. તે માત્ર પોણીસો રૂપીઆનો પગારદાર હતો. તે કાંઈ ગાંધીની પેઠે બહુલો પણ નહી હતો કે તેના ભવિષ્ય ઉપર આશા બંધાય. પણ તે જીવાન અને સોહામણો હતો; ઈ-સકી અને ફાંકડો હતો; મરાઁમરો અને બો-લકણો હતો. તે દીનીને ઘણો ગમ્યો અને તેણીએ નાના બાઈ નવલની છુપી ઉશકે-રણીથી પોતાની મા બેહેન સાથે પોતાના પરણવાની હુજત કીધી. ગાંધીબાઈને આ કારણ સુદલ ગમતું નહી હતું, પણ રતન-માયની મરજી એટલીજ હતી કે “હવે હું ગરીબ થઈ પડીશું, માટે મારાં બચ્ચાને મારાં મરણ અગાઉ ડેકાણે પાકી જતું તો સાહે, કે તેઓ ઠર પડે, અને મારી છાંપે મી-ચાવા બાદ તેઓને સાહે ગુસ્સાડો નહી ઉઠે.”

ગુલીની પણ મરજી આ લગનની તૈર-ફેણમાં નહી હતી. તે સાહતી કે દીની શિ-ખે તો સાહે અને ડાકટર થાય તો સાહે. “પણ એ તો બેહુસ્તી બાવાની મરજી હતી” રત-નમાયે ગુલી સાથે પણ તકરાર કીધી. “અ-ગરજો બેહુસ્તી જીવતા હોતે તો તેમ આ-પણ કરતે; પણ હવે તારા બાપ પોતાની મ-રજી બર લાખા વગર ચાલી ગયા, તો હવે આપણે લાચાર થયાં છીએ. દીકરી દીની કોઈ સારું ડેકાણે ઠર પડે એટલે બસ. દોલી પાહાલણનું ખાનદાન મોટું છે અને દાદાબા-ઈનું ડેકાણું મને તો સાહે લાગેછ.”

“દાદાબાઈ ઘણો ગરીબ માણસ છે,” ગુલી દીનીની આગળ શક પતાવતી હતી “વાસ્તે દીની, પાછલનો વિચાર કર, પછ-વાડથી શું થશે તે જોઈને પરણવાના આ-ડામાં પડ.”

પણ દીનીનો જવાબ એકજ હતો અને તે ગુલામી બોલતી હતી. “ગુલી, તું કેમ પરણી? તું કીઆ પૈસાદાર સાથ પરણી? તું પાછલો શો વિચાર કરીને પરણી? હવે પછી શું બનશે તે કોણ જાણેછ? બેહુસ્તી બા-વાની શિખામણ તુંને હતી કે ગરીબ વર સાથ પરણતાં વિચાર નકર. તે વિચાર ક-

રીને ગરીબ વર હીમતથી કબુલ કીધો, તો જે તારા હાલ તે મારા હાલ. તે નસી-બપર અજમાવ્યું તો હું પણ હવે પછી ન-સીબપર આ આધાર બાંધુંછ. લગ એક ચાન્સ છે. બધાં પરણેછ તે એક ચાન્સ લેછ. તું ચાન્સપર પરણીછ અને હું પણ ચાન્સપર પરણુંછ.”

“પણ મને પરણતી વખતે મારા વરની કેળવણી અને કામેલીઅત ઉપર ઉમેદ હતી.” ગુલીએ બચાવ કીધો. “મેં ગરીબ વર પ-સંદ કીધો ખરો પણ તે ભવિષ્યમાં મોટો થવાના ભરસા ઉપર પસંદ કીધો. મેં શિ-ખેલો બહુલો, રળતો કમાતો વર લીધો, કે જેમાં મને ખાતરી હતી કે તે પછવાડથી પૈસા કમાશે, પુંજવાળો થશે, મોટો થશે, કાંઈ નહી તો જીએ તે; નહી મારશે, વાસ્તે મેં મારા ગાંધી સાથ પરણવામાં એક ચાન્સ લીધું ખરું, પણ ફક્ત ચાન્સ લીધું નથી.”

“અને તોપણ, ગુલ, તારી વકી અને ઉમેદ કેટલી ખરી પડી?” દીનીએ તક-રાર જારી રાખી. “ગાંધી શું પૈસા કમાયા? કેટલી દોલીત એકઠી કીધી? જેવાને તેવાજ. લોકે ઘણીખી ગણતરી કરીને ઘણી આશા ઉપર પરણેછ અને તોપણ સેવટે નિરાશ બનેછ, પૈસાદાર સાથ પરણ્યા છતાં એક પ-રણેતર પછવાડથી પૈસા જતા રહેવાથી ગ-રીબની ઘણીઆણી દાંખલ રહેછ. ગરીબ-ની ઘણીઆણી નહી ધારેલાં ધનની ઘણી-આણી થઈ પડેછ. વાસ્તે હું ફરીથી કહુંછ કે લગ એક સોરતી છે. બધાં એમજ ચા-ન્સ લેછ, ને હું પણ લેવુંછ.”

નવલ અને દીની બેહુ બાઈ બેહન એક વિચારમાં મળી જવાથી તેઓએ રતનમાયનું મન વધારે જીતી લીધું. રતનમાય સુખ કરી પોતાની ગરીબાઈ તરફ જોતાં અને પોતાનાં પાપણું ઢંકાય તે અગાઉ એક બાર જોઈ. ફરી ગુલીના ઉપર પછવાડથી એક બેહનનો બોજ નહી પડે એટલુંજ તપાસ-તાં હતાં. વળી દાદાબાઈ દોલીપાહાલણ ન-વલના વડા હતા, તેની સાથ સગપણ થ-

વાપી એ નાદાન અને ઉછાછડા નવલને પણ કાંઈ સાઈ થવાની આશા હતી. કારણ સંધ્યા પછી દોલીપાહાલજી નવલને ધણીક આશાઓ આપી હતી. માટે ગાંધી અને ગુણીની સલાહ ઉપરાંત રતનમાયે દાદાબાઈ સાથે દીનીને પરણાવી તેના એ સંઘર્ષ કારણે હતાં.

આવાં ઉતાવળાં લગનું સેવટ શું? દીનીને જાતી કેળવણી મળી હતી, તે સંઘર્ષ કેળવણી રદ બાતલ જેવી થઈ. ધેર સંસારની કેળવણી જે ગુણીને મળી હતી તેથી દીનીને આમઆ પેનસીય રાખીને તેને વિદ્યા હુનરી શિખવ્યા હતા. તેને એકદમ ધેરસંસારમાં નાખવાનો ખ્યાલ નહીં હતો, પણ હવે તે સંસારમાં પડી અને તેની ગરીબ સંસારમાં પડી, ત્યાં જેની વિદ્યાઓની કેળવણી શું કામ ભાગે?

દીનીના આ અવિચારી અને ઉતાવળાં લગનું પરીણામ જાણવા માટે આખો દસ વર્ષ ગુજરી જવા પછીના દહાડા ઉપર આવીએ. વધારે વર્ષ નહીં જીવવા વિષે રતનમાયની ક્ષારતી ખોટી નહીં હતી. દીનીના લગ્ન પછી તે પેહલાં ખરી પડી. બે વર્ષમાં રતનમાય ગુજર્યા—પોતાનાં ફરજંદાની આગળથયાં—આખર, ઉમર, રંતોપની ગુજર્ગી બરેલી વચ્ચે તેવણ કુત્રગુજર થયાં.

માના મરણ વખતે કૃષ્ણ વરાલનો ધંધો કરવા રંચુનું ગયલો હતો. પણ દીની પોતાના વર સાથે સાખરમતિ ઉપર રેલવેના કારખાનામાં જ રહેલી હતી. નવલ ત્યાં જ આવકરીએ હતો, જોકે તેને તે નોકરી હજી પણ ગમતી નહીં હતી. રતનમાયના ગુજરવા વેળાએ તેવણનું આ સંઘર્ષ કુટુંબ, ફૂલી સિવાય, ગુણીના ગરીબ ધેરમાં એક કુટુંબ મળેલું હતું, પણ રતનમાયના ગુજરવા પછી ગુણીનાં આ બાળ બાઈ બેહુન પણ વીખરાઈ ગયાં.

સંસારમાં દાદાબાઈ દોલીપાહાલજીનું ગાડું ખરાબર આવડું નહીં, તેવણનો પગાર થોડો ને ખર્ચ ઘણો હતો. દીની પણ ખરચાણ

હતી. ચાર વર્ષમાં તેને બે બચ્ચાં થયાં તે ખર્ચ વધ્યો. વળી નવલની ઘણીખરી દીનીને અને તેના વરને જ માથે પડ્યો. તે સાખરમતિ ઉપર દીનીનાં ધેરમાં જ ઘણીખરી રહેતો હતો. એમ કરતાં દીનીની સંસારી જંજાલો વધતી ગઈ પણ દીની અને દાદાબાઈ સંસારનું ગાડું આખર સાથે ધસડતાં રહ્યાં.

દીનીનો ખર્ચ ખોટો હતો, પણ દીની જે ખર્ચ માંગતી તે દાદાબાઈ લાવી આપતો. તેનો પગારજોતો હજી પોણીસો ઉપર એક રૂપીઆ વધ્યો નહીં હતો અને તોપણ દાદાબાઈનો ધેરનો ખર્ચ કોઈ મહીને હડીસે તો કોઈ મહીને તણસે રૂપીઆ થતો હતો. તે ખર્ચી ખાવતો હતો એ સવાલ દીનીના મગજમાં કદી ઉભો થયો નહીં હતો. ગુણી જેવી ગરીબ અને સમજી સ્ત્રી કદાચ એવા સંઘર્ષ આસપાસના વિચારો કરે, પણ દીની કાંઈ એટલી ડાહી ને સમજી નહીં હતી.

સેવટ એ આવું કે રતનમાયનાં ગુજર્યા પછી ચાર વર્ષે સાખરમતિના રેલવે ખાતામાં કાંઈ હિસાબનું ગોંડલ પકડાયું. આ ચોરીમાં દાદાબાઈ અને નવલ બંને સામિલ હતા. પણ ચોરી પકડાયા અગાઉ ચોર ચેતી ગયા. ઘણા વર્ષથી દાદાબાઈ પોતાના ખાતાના હિસાબમાં ધ્રુવણી રૂમતા અને ગોંડલ ચલાવતા હતા. પણ વડા અમલદારો તે વિષે કાંઈ તજારા કરવાના વિચારમાં છે એવું દાદાબાઈના જાણવામાં આવતાંવાર આગમચથીજ તેવણે રસતો લીધો. તેવણ, તેવણની બાઈડી, તેવણનાં બચ્ચાં, અને સાથે નવલ પણ એક રતેનમચ્છુચ આગ શાડી ઉપર ચઢી બેઠાં.

ગાંધી અને ગુણીને કશી ખબર પડી નહીં. થોડા દહાડા પછી છેક આશીકામાં કેપતી સંસ્થાન આતેથી ગુણી ઉપર દીનીનો કાગળ આવ્યો ત્યારેજ તેણે અને તેના વરે જાણ્યું કે દીનીને તો તેના વર યુગ્મજ જ પુગ્યા પછી ખીજેજ દિને વાહણે ચઢાવી કેપ સંસ્થાન આતે નહસાડી લઈ ગયો હતો.

તે પોતાની સાથે થોડુંજ નાણું લઈ ગયો હતો ને માંથી તેણે વેપાર કરવા માડ્યો હતો. નવલ સાથે હતો, પણ તેને બેઠન ખંનેવી સાથે કળયો થયા કરતો હતો.

પેહલાં ગુલી ઉપર દીનીના કાગળ બધે ત્રણ ત્રણ મહિને આવતાં હતાં. રહેતાં રહેતાં એ આંચો વધતો ગયો અને પછી તો દીની તથા ગુલી વચ્ચે તેમજ નવલ અને

ગાંધી વચ્ચે કોઈકદામ પત્ર આવવા શરૂ થયો.

સાર એકે દીની અને દાદી પરણ્યા પછી દસ વર્ષ નિકળી ગયાં તે દસ વર્ષમાં દીની પોતાના વર સાથે ધણી જંગલમાં પડી, પણ તે સઘલી જંગલ વચ્ચે પોતાના વરને જાણ લગાડીને વલગેલી હતી અને તેની ગરીબાઈ કે મોટા-ધમાં વરની વફાદાર પાવડી તરીકે રહેલી હતી. એટલીજ ગુલીને તેના વિષે ખબર હતી.

પ્રકરણ ૯ મું.

પીળાં કોઈ નહીં પણ વર તો છે !

આ દસ વર્ષના આંચો અલખતાં મોટો હતો અને તેમાં કાંઈ કાંઈ ફેરફારો થઈ ગયા, પણ આપણી ગુલી ગરીબ વિશે એ અંતરમાં સરેસ્તા કરતાં નોંધી ધવા જોગ કાંઈ બન્યું નહીં હતું.

ગુલી ગરીબ એ અરસામાં મા આપ વગરની થઈ, બાઈ બેઠનથી વેગલી થઈ, એક બાઈ છેક રંચુન પડ્યો, ખીજો બાઈ અને બેઠન છેક કેપ પડ્યાં. ભ્યાં હોય ત્યાં સુખી રહે એજ ગુલીની પોતાનાં બાઈ બેઠનો વિષે કુવા હતી. તે કુવા ફલીને તો ફળી હતી. ફલીના ધંધા રંચુનમાં પીકતો નહીં તોપણ ઠીક ચાલ્યો હતો, એમ તેનું ચાર પાંચ મહીને એક કાગળ આવતું તેમાં સારાને સારાજ સમાચાર મળતા. નવલ અને દીનીના કાગળ આવતાં ત્રો લગભગ બંધ પડ્યાં હતાં.

અરાબર બોલીએ તો ખિચારી ગુલી કોઈ પણ સગાં જાણી વગરની થઈ પડી હતી. આપ નહીં, મા નહીં, બાઈ પાસે નહીં, બેઠન પાસે નહીં, એ ગાંધીની ફરિયાદ હતી, અને વખત જતાં એજ ગુલીનીખી ફરિયાદ થઈ પડી.

પણ સગાં જાણી નહીં તોખી વર તો હતો? ગુલીનું કોઈ નહીં રહ્યું પણ ધણી તો હતો? ધણીના ધાનમાં અને અરસાના સુખમાં

ગુલી શંતોષી હતી. પોતાને માથે ધણીનું છત્ર અને પોતાની બાજુએ અરસાનું બળ હતું તે ગુલીને મનશે બધું હતું. એજ તેનાં સગાંવાણાં, એજ તેની દોલત, એજ તેની કુનિયા હતી.

અરસાની કેટલાં? પરણ્યા પછીની પંદર વર્ષની આ સુદતમાં ગુલી ચાર અરસાની મા થઈ હતી. તેના વડા દીકરા રસતમની પિછાણ તો વાંચનારી બાનુએ કરી ચુક્યાં છે. તેમ પેહલાં આજ દસ વર્ષ ઉપર દીનીના લગ્ન અગાઉ આપણે દીઠો ત્યારે તે બે વર્ષના બાળક બેટો હતો. તેની પુકની નાની બેઠન પીરોજ બે મહીનાનું ધણતું બાળ હતું. તે આજે દસ વર્ષની દીકરી થઈ. તે પછી ગુલીને ખીજાં બે અરસાં થયાં, જે બંને દીકરા હતા અને તેમનાં સોહરાબ અને અરજોર નામ હતાં. ત્રણ દીકરા વચ્ચે એકજ દીકરી. વડો દીકરો રસતમ આજે તેર વર્ષની ભર્તીમાં આવેલો એક ગલગોટો હતો. નાનો અરજો છેલ્લો અને છ વર્ષનો હતો. પીરોજ અને સોહરાબ એ બેની વચ્ચેનાં હતાં. એ દીકરી તથા બધા દીકરાઓને ગરીબ ગુલી પોતાની દોલત કહેતી હતી.

પેટમાં વેડ આ દસ વર્ષમાં ખિચારા ગાંધીને જોડીને તેટલીજ, બલકે દરએક અરસાના વધારાના પ્રમાણમાં વધતીજ ક-

રવી પડતી હતી. તેના આધા ઉપર જે વાલુ બદલી થઈ. તેને એક વર્ષ રાજકોટની હાઈ સ્કૂલમાં મોકલવામાં આવ્યો. પછી તે સુરત આવ્યો. સુરતથી તેને નડિયાડની હાઈ સ્કૂલમાં જવું પડ્યું. પણ નડિયાડથી ચાર વર્ષ વળી પાછો તે અમદાવાદ આવ્યો. આ બદલીઓથી તેનો સરકારી પગાર જારી રહ્યો પણ તેની ખાનગી આવક ઘટી જવા ક્રીધી. ખાનગી શિખનારાં ધરોકા એકવાર હાથ-માંથી આજાં થાય તે પાછાં આવતાં વાર લાગે. અને એ રીતે તેને નુકશાન થયા ક્રીધું. એ વિષે અમદાવાદ તેને સર્વેથી મા-ફક આવતું શેહર હતું. ત્યાં ખાનગી શિ-ખનારાઓ ગાંધીને જેટલા મળતા તેટલા ખીજાં શેહરામાં નહીં હતા.

ગાંધી અમદાવાદથી ગયો તેટલાં લોકો તેને યાદ કરતાં હતાં. તેના પાછો આવ-વાથી તેઓ ખુશી થયાં અને ઓગળના જેટલાં શિખનારાઓ થોડા વખતમાં તેને મળી આવ્યાથી આગળના જેટલી તેની આ-વક પાછી ચાલુ થઈ. પણ તે આવક વ-ધતી નહીં હતી. શિક્ષકના કામમાં તેનો અડધો જનમારો ગયો હતો, પણ તેની આવ-વક એકે સારી હતી તોખી એકની એક હદમાં રહી હતી. ત્રણસે સાડીત્રણસેની ઉ-પર તે જતી નહીં હતી. પણ એ આવક તેની હાજતોને માટે પુરતી હતી. ખાચડી છોકરાં, નોકર નકર, ઘેરખાર સર્વ સુખ પુરાં પાડવા માટે, ત્રણસે રૂપીઆની આવક પુરી પડતી હતી. તેનું ઘેર તેના સંસારનું, સુખ-કારીનું, સગવડનું, સુધારાનું ટેકાણું હતું તે તેની એ ચાલુ આવકથી હતું.

પણ આ પેદાસ કરવામાં શુમાસ્તાના ગાંધીના શરીરનો ધસારો ધણો વાલ્યો અને પાછળ પાછળથી તેને લાગતું હતું કે તેની શક્તિ ઉપરાંત તે કામ કરતો હતો. તે કામ કરવાને ખુશી હતો પણ તેને લાગતું હતું કે તેનાથી કામ થતું નહીં હતું. આજ કે-ટલાક વર્ષથી તેને લાગતું હતું કે તે પુરતો જોશવર અને મજબૂત નહીં હતો. ગરમી-

માં તેને થાક લાગતી તથા નખલાઈ થતી. સિયાળામાં તેને તાઢ લાગતી અને ખાંસી થતી હતી. માર્ચ મહીનાના ગરમ પવનમાં તેની છાતી વખતે વખત કુખતી હતી.

આ સંધ્યું તે જોતો હતો પણ તેની ર-રકાર કરતો નહીં હતો. મેહનતની સાથે થાક તો હોય એમ સમજીને તે ચલાવ્યા ક-રતો હતો, બલકે પોતાનાં જ્ઞાનાંજ્ઞાને મા-ટેની મેહનતમાં આ પોતાની નખલાઈ વિષે તેને કશો વિચાર પણ નહીં હતો. ઉમર વધતી જાયસેમ એ તો વર્ષથી હોય. હુના-ળામાં એ તો ગરમીથી હોય. શિયાળામાં એ તો થંડીથી હોય. એમ પોતાનું મન મનાવી કામ કર્યો જતો હતો.

પણ એક દહાડે તેની આ શરીરની ન-ખલાઈ અચૂચ તેના ધ્યાન ઉપર આવી. ધારા પ્રમાણે તે રાત્રે ૭ વાગતે આવતા જમાનાની આલાદને શિખવી શિખવીને ઘેર થાકેલો આવ્યો; પણ તેને જરા વધારે થાક લાગેલી હતી મઝે ખુરશી ઉપર કાંઈ ના-ખીને બેઠો અને બેઠો તેવો બેશુદ્ધ થઈ ગયો. તે હેશ્યારીમાં આવ્યો ત્યારે એતાની ગુ-લીને ઘણીજ ધનતેજરી બરેલા ચેહરાથી પોતાની આગળ ઉભેલી તેણે જોઈ.

“ગુલી, ખાંદેલ કાં? શું છે?” તે હે-શ્યાર થતાં તેને ધીરજ આવવા બોલ્યો. “હું થાકેલો હોવાથી જાંઘી ગયો” હતોની વાં?”

“તમે તો બેહોરા થયા હતા, ગાંધી.” ગુ-લીએ ઉદાસી અરેલો ઉતર આવ્યો.

“બેહોરા એવો તો? કેવો હું નાદાન! પણ એ તો માત્ર ગરમીથી હશે હો, ગુલી! તું કાંઈ ફિકર ના કરતી.”

ગાંધી એમ માત્ર બોલતો હતો પણ પો-તાની નાકુવતી સમજતો હતો. કેમકે ગુ-લીએ અડધું ગ્લાસ ખાંડી પાચો તે થોડાક સોડા સાથે ખુશીથી પી ગયો. પણ તેણે એ દહાડે ખાધું નહીં. હમણા હમણા તેનું ખાવાનું આજીંથું થયું હતું. ઘણી વખત તે આધા વગર સુઈ જતો હતો.

“ગાંધી, તમે ઘણી મેહનત કરાજી”

તેનો જીવ દરવા પછી તેની જહાજી બાપડી તેને સમજાવવા બેઠી. “હું બહુ યજું જોતી આવીશ—”

“શું જોતી આવીશ?”

“કે તમે શક્તિ ઉપરાંત કામ કરો. શિખવવાનું કામ કેવું દિકર છે, બાપડા ગાંધી! આખો દહાડો ધારો તોડવાનું અને છાતી કુખવવાનું. ઘોડી મેહનત આપી કરો, જીગર?”

“કેમ અને, યુધી? જેટલું કમાવું છે તેટલું ખર્ચાય છે તે તું જુવે. ઉભાં વર્ષમાં હું નાણું કેટલું ખર્ચાવી શકું?”

વાત તો ખરી હતી. ગાંધી બિચારો આ વહીવું પોતાને માટે કરતો નહીં હતો. પણ તોખી યુધીને માટે પોતાના વરની તનદરોત સ્તી કરતાં વધારે પ્રીમતી ખીજું શું હોય?

“આપણે ખર્ચ ઘટાડીશું” યુધીએ સમજાવવા પાડી. “આપણે હાલ રહીયે છે તે કરતાં જરા ઉતરતી હાલતમાં રહીશું. આપણે હજી પણ નાનાં ઘેરમાં રહીશું. એક જ આકર છે તે જૂણ કાહડીશું. ઘેરનું બધું કામ હું કરીશ. કચરો હું વાળીશ. વાસણ કુસન હું કરીશ. રોટલી હું જાપીશ.”

“નહી, યુધી. બાપડા કરેને તારો તે દાહડો કદી નહીં આવે.” ગાંધી હસીને બોલ્યો. “તું વાસન કુસન કરે, તું કચરો પુંજે કરે, ને હું મોજ કરું તે કેમ અને? મારી આ મેહનત પાલવે પણ તારી તે હલકી હેજગારી નહીં પાલવે. તું ઘેર ચલાવે, પોતાને હાથે રાંધે તે જ ખસ છે. આપણે ત્યાં રાંધનારા કોઈ બખરચીયા તો નથી? ઉપર ઉપરનું કામ કરનાર એક મુસલમાન છે, રોટલી કરનાર એક ખેરી છે તે શું ધણા કેહવાય કે? કચરાપતિ અને પરવારીનું કામખી તું કરે કે?”

“અને તોપણ એ કામખી બિચારી કેટલી ખેરીએને કરવાં પડે, મારા ધણી.” યુધી કાલાવાલા કરીને બોલી. “ગરીબાધનેસારે ઘેરનું વહીવટ કરવું તેમાં શરમ શાની છે? તમે પછાડા પડા તેનાં કરતાં હું જરા વધારે મેહનત કરું તો શું?”

“નહી યુધી, હું તુને મારા ઘેરમાં જીવણી બતાવવા પરજ્યો, ચાકરડી બતાવવા નહીં.”

ગાંધી લગાર ગંભીરપણે બોલ્યો અને યુધીએ વધારે વાતના આખાડા કીધા. પણ તે આખી રાત ગાંધીએ બેચેનીમાં યુજરી. તેને ધણી મોડી જાંઘ આવી અને તેખી ધણી અધૂરી જાંઘ આવી. તેની લગભગ આખી રાત ફિકર અને અંદેશમાં યુજરી કે જેવી ફિકરમાં આગળ કદી તેણે એક કલાકખી યુજર્યો નહીં હતો.

“અગરજો હું આજે મરી જાવું તો મારાં બાપડી છોકરાંનું શું થાય?” એ ગાંધીની તે રાતની ફિકર હતી. જેમ એક ફીણ ફીણ થતા સમુદ્રના મોજા એક પછી એક ચહડ્યા આવે છે તેમ આ વિચાર એકવાર અને પછી અનેકવાર જાંઘીના મનમાં ચઢી ચઢીને એક જ ટેકાણે એકઠા થતા. તે ટેકાણું પોતાના કુટુંબની હવે પછીની હાલતનું હતું. “મારાં બાપડી છોકરાંના યુજરને તારે મેં કશું કરેલું નથી. પણ માંદગી અને માત કદી કહીને બીવતું નથી, અને જો તે અચબૂચ આવ્યું તો મારી આ ફરેશતાઈ ખસલતની ચોરતનું અને મારાં આ ગોલાખ સરખાં બાળકોનું શું થાય?”

“હું કમાવું અને ખાવું” વળી પાછો તેણે વિચાર કીધો. “પણ એ સધલું હાલતના વખતને માટે છે. એ તો હું કમાવું ને ખીજું ખાય. પણ હું જો તેમને જ માંડવામાંથી બાતલ થયો—જો જમના હાથે મને જ એ જહાજીએની ગોદમાંથી છીણવી લીધા તો પછી આવતા વખતને માટે તેમને કમાવાનું ક્યાં છે? અને જમાડવાનું ક્યાં છે? કેવી યુલાખ સરખી માતા, કેવાં પરિયાં સરખાં બાળકો! જો એ લોકો જીવે તો નામદારી મેળવશે પણ તેટલા માટે એમને જીવવાં જોઈએ. એમને જન્મ આપ્યો તો એમને પોતાની મેજા જીવવાને શક્તિવાન થાય ત્યાંસુધી તેમને જીવાડવાનો હક મારો છે, પણ હું જો મુલા તો એ બધાં

કેમ જીવશે? મારી પાસે નથી પૈસા ટકા કે નથી માલ મીલકત. ત્યારે શ્રેયોનો બ-
વિષયમાં નિબાવ શો?"

જે આપ પોતાનાં બચ્ચાંને બેદરકારીથી પોતાની પાછળ તદન નિરાશીત મુકી જા-
ય છે તે આપને યુનેહગાર બહુજો. પોતે
મોજ કરે અને બચ્ચાં ભુખે મરે તે આપ
નહી પણ દૂશમન જાણવો. પોતાની હૈયા-
વીમાં બચ્ચાંને મોજાવી કરાવે પણ હૈયાવી
બાદ તેઓ ભીખ માગે તે મોજ નહી પણ
આફત જાણવી. અલબત્તાં દરએક આપ પો-
તાનાં ફરજંદોને માટે મોટી દોલત મેળી જ-
વાને શક્તિમાન હોતો નથી—પણ તેઓ
ભીખ નહી માગે એટલુંજ, તેઓ ગરીબ
સંસારીની પોતાને કાળ કાઢાડે એટલુંજ તે-
મને માટે રાખી જીવિની દરએક આપની
ફરજ છે, અને જે આપ એ ફરજ વિસારી
પોતાની હૈયાવી બાદ પોતાના ફરજંદોને ખી-
જાંની સહાયતા ઉપર તદન હાથ ઝાળ-
તાં મુકી જાય તે આપ આ દુનિયાને

અને પેલી દુનિયાને યુનેહગાર કરે છે.

કદાચ એમ બને કે બચ્ચાંને માટે નાણું
રાખવા જતાં તે ઉમેદ અધૂરી રહી જા-
ય છે. કદાચ એમ બને કે પોતાના હાલ-
નાજ નિબાવને માટે કાંઈ નહી હોય તો
હવે પછીના નિબાવનો ખ્યાલ પણ થઈ નહી
રહે. કદાચ એમ બને કે બચ્ચાંને માટે
જોગવાઈ કરવાની આપની કોશિશ વચેજ
તેનો જીવ જાય અને બિચારાં બચ્ચાં રખડી
મરે. તેવી હાલતમાં બિચારાં આપ અને બચ્ચાં
બંને સરખી હીણ બાગ્યનાં અને લાચાર
ગણાયુ અને તેમાં કોઈના વાંક નહી ની-
કશે. પણ આપણે તો પોતાનાં બચ્ચાંનું બ-
વિષય જાણીજીજીને જાણી જનારા, પોતાની
મોજમાં બચ્ચાંના આવતાં જીવતર વિષે
બેદરકારી બતાવનારા, જે ખોદા કરે તે ખરું
એવા ખ્યાલથી બચ્ચાંને પાછલી જીંદગીમાં
પરઆધાર અને પરઆધીન નાખી જના-
રા તકસીરવાર આપોને વિષે આપણે તો
આ ધોલધે છીએ.

પ્રકરણ ૯ મું.

સંકટને સામું જોનાર.

મુમત્તાનાં આંધીમાં એક ગુણુ હતો.
એ ખુખી-કદાચ તે પોતાની પ્યારી ગુલી-
થી શિખ્યો હોય, કેમકે ગુલીમાં તો એ ગુણુ
આરા રીતે ખીસેલા હતો. એ “સંકટને
સામું જોવાનો” ગુણુ હતો.

ત્યારે કાંઈ સંકટ આવવું જણાય ત્યારે
તેના મોજ તમે દબાઈ જવું, તે સંકટથી
ખીહને ધબરાઈ જવું, તે સંકટને માટે ખ-
ડખડવું, રડવું યા કૂટવું એ નહી ગાંધીની
કે નહી ગુલીની આશીસ્વત હતી. મુશકેલી
અને આફતવેલા “ખોદા ખોદા” કરવાનું,
“મારા જેવું કુઝ કોઈનું નહી હોય” એમ
લોકો આંગલ રૂવરાનીના રોદરા રડવાનું
નહી ગુલીને આવજીવું કે નહી ગાંધીને આ-

વડવું હતું. તેઓ “સંકટને સામું જોનારાં”
વરવહુ હતાં. તેઓ આફતની આગમચેલી
કરનારાં, મુશકેલીની મુશકેલીઓ સામે લ-
ડનારાં, કુઝ ઉપર જીત મેલવવાની કો-
શિશ કરનારાં ધણી ધનીઆણીનું જોડું હતું.

ગાંધી પાસે દોલત કે અલ મીલકત નહી
હતાં, એટલુંજ નહી પણ જો તે બિચારો
નાણું ખચાવવા માગે તો જો હિસાબે તે ક-
માતો હતો તે હિસાબે તેને સારી પુંજ એ-
કઠી કરતાં એકથી વધારે જનમારા ગુજ-
રવા જોઈએ. તેણે જલદી દોલત મેળવવા
માટે ચાતો ચોરી લુછાઈ યા હરામખોરી ક-
રવી જોઈએ, ચાતો ગરીબાઈ ઉપર સખુરી
પકડવી જોઈએ. તે પોતાની આવક અને પો-

તાના અર્થ પ્રમાણે ફાળલ નાણું શું ખચાવી શકે? અને ખચાવીને દેટલું ખચાવી શકે? અને તોપણ અર્થમાં આ જગતની જાનલમાં નિરાધાર અને નિરાશીત મુકી જવાં તો નહીં જોઇયે ત્યારે ઉપાય શે?

એકજ ઉપાય ગાંધીજી પોતાના મનમાં નકી કીધા. તે ગુલીને જાહેર કીધા. ગુલીથી ગાંધીજી પોતાની કશી વાત છુપાવી નહીં હતી. ગુલી ગાંધીના સર્વેથી સરસ દોસ્ત, સર્વેથી સરસ પ્રધાન, સર્વેથી સરસ સલાહકારી, સર્વેથી સરસ મદદગાર હતી. મોટે પોતાની આ ધારણા તે ગુલીથી કદી પણ છુપાવવા આદતો નહીં હતાં.

“ગુલી, તું શું ધારેજ વારે?” ગાંધીજી ગુલી સાથે નાસતા ઉપર વાત ચલાવી, કે ત્યારે અર્થમાં આગળ નહીં હતાં “આજ આખી રાત મેં શે વિચાર કર્યા કીધાજ વારે?”

“કાંઈ કુઝનો? મેં જોયુંજ કે તમોને આજે જાંઘનથી આવી” ગુલીજી જવાબ દીધા.

“કુખનો નહીં પણ સાહુચેતીનો મેં વિચાર કીધાજ, ગુલ.”

“સાહુચેતી? શાની સાહુચેતી?” ગુલીજી ચિતાવુર નવાઈથી પુછ્યું.

“હું અચરત છું કે એ સાહુચેતી મને આગમ્યથી કેમ સુજ નહીં પડી. કાલ રાતની મારી મેશુર્ફજી મને આ ડાહાપણ શિખવ્યુંજ.”

“પણ શું? ખોલાસાથી વાત કરો, ગાંધી.” ગુલીની આતુરતા આ વાત ઉપર વધતી જતી હતી.

“ગુલી, આ જાંઘીના શે ભરસો?” ગાંધી ધણાજ ગંતીર ચેહરાથી પણ ખુશ મિજાજથી બોલ્યો “આપણા સુખીમાં સુખી અને તનદોસ્તમાં તનદોસ્ત માણસ પણ કાલ દેવી છે તે કહી શકવાનો નથી.”

ખરી વાત છે, ગુલી મનથી ખોલી. ગુલીને પોતાને આ અંદેશો ધણીવાર ઉપજ્યા હતા કે જો ખોદા ન કરેને મારા વરને મારી ગોદમાંથી છીણવી લેવામાં આવે તો પછી

અમારું શું થાય? પોતાનું શું થાય તેની ગુલીને પરવા નહીં હતી પણ આ અર્થમાં જોવાનું શું થાય?

“હું એમ નથી કેહેતો, ગુલી, કે ખીજાં આ કરતાં મારી જાંઘીનાં આંછો ભરસો છે.” તેને ચૂપ જોઇને ગાંધી આગળ બોલ્યા, “પણ આપણે તેમ સમજીને ચાલવું જોઇયે. આવતી કાલનો મારો કાંઈજ ભરસો નહીં હોય તેમ આપણે તો સાહુચેત રહેવું જોઇયે.”

આ કુઝ બરી યાદમાં ગુલી એકમત હતી, પણ એટલી કુખી હતી કે તેનાથી ખોલી શકાયું નહીં.

“ગુલી, મેં સાહુચેતીનો એક ઉપાય ધારી રાખ્યોજ.” અંતે ગાંધીજી ગુલીને ખોલવાનું કારણ આપ્યું.

“શે ઉપાય?”

“મારો મારી હૈયાતીનો વીમો ઉતરાવવો જોઇયે.”

“પણ વીમો ઉતરાવાના પૈસા જોઇયે.”

ગુલીજી ફિકર ખતાવી. હૈયાતીનો વીમો શું અને તે કેમ ઉતારવો તે વિષે ગુલી ખીજાં ખેરાંજો પેટે નાવાકેડ નહીં હતી.

“અલખતાં પૈસા જોઇયે, અને તોપણ વીમો ઉતરાવવોજ જોઇયે.” ગાંધીજી જરા થોખીને પુછ્યું “પણ કેમ, ગુલી, તું મોહકું કુમલાવેજ? શું તૂંને એ વાત ગમતી નથી?”

“મારી ધાસ્તી એટલીજ છે, ગાંધી,” ગુલી મોટાં કુઝ સાથે ખોલી “કે વીમો ઉતરાવ્યા પછી આપણા ઘેરના અર્થમાં વીમાનાં પ્રિમિયમનો નવો અર્થ વધશે અને તેથી કરીને તમે હાલ જે રાખત મેહનત કરીજ તેમાં વધારે મેહનત કરશે.”

“મેહનત તો કરવાનીજ. મેહનત વગર કાંઈ જવાય, ગુલી?”

“પણ હું તો તમારી મેહનત આંછી કરાવવા માગુંજ. તમારાથી આગળના જેવી હવે મેહનત થતી નથી. કાલેજ મેં તમોને તમારું કામ આંછું કરવાના કાલાવાલા કીધા, પણ તમે તો આ વળી કામ તમારું વાત બાંધ્યા.”

“અરે છે, ગુલી, કે વીમો ઉતરાવ્યા પછી આજી અર્ચમાં નવો અર્ચ વધશે” ગાંધીએ કબૂલ કીધું “પણ તેમ ખીજ હાથ ઉપર વીમાના ફાયદાનો વીચાર કર. અર્ચમાંના આવતા વખતના ગુજરાણને માટે ખંદાખસ્ત કરવાથી કેટલી ધીરજ રહેશે? અને કેટલી ચિંતા ઓછી થશે? તેજ પેહેલાં તો છંદગીને લાંબી કરવાનું કારણ મળશે. ચિંતાથી આયુષ ઘટેછ, ગુલી; પણ આ ચિંતા આપણે માથેથી ઓછી થવાથી મારા આયુષ વધશે.”

“તે હું ના નથી કેહતી, ગાંધી.” ગુલી ક્યાં હૈયાતીના વીમાના ફાયદા ના પાડતી હતી? “પણ તમારી વધતી રગડની મને તો ફિકર છે. પણ વાર ફિકર નહી. મેં કાલેજ તમને મારે ડરાવ કહ્યોછ તેમ હું ધેરને અર્ચ ઓછો કરીશ.”

“તેખી કેમ બમશે, ગુલ?” ગાંધીએ નિશા ખતાવી.

“નહી શું બને?” ગુલીએ મજબૂત ડરાવ ખતાવ્યો. “વધતું પ્રિમિયમ ભરવા સાર તમને વધતી મેહનત કરવી પડે તેના કરતાં ધેરશે અર્ચ ઘટાડી તમારી હાલની મેહનત અને હાલનીજ કમાણીમાંથી પ્રિમિયમ ભરી શકાય એમ હું ધેર-અર્ચ ઘટાડી આપીશ. મેં ડરાવ કીધોછ અને તેમ હું ચાલવાની.”

“ગુલી, હું વધતી મેહનત કરતાં મરતો નથી” ગાંધીએ તેને હસીને સમજાવી. “મારું કામ ઓછું કરવાની કશી અગત નથી. હું જોરાવર નહી હૃદય, પણ હું કાંઈ આજરી નથી. આ યોગે મન ઉપરથી કાહાડી નાખ્યા પછી, મારી ખાતરી છે કે, વધારે પુરાણી સાથે હું વધારે કામ કરી શકીશ.”

“કેટલાનો વીમો ઉતરાવશે?”

“હાલ તો દસ હજારનો. તેનું પ્રિમિયમ કેટલું બેસશે તે હું જાણતો નથી પણ આજને આજ લલાશ કરીશ.”

ગુલી કાંઈ બોલી નહી પણ ડસકાં આવા લાગી.

“કેમ? વળી શાની હાથ મારવા પડી, ગુલી?”

“વીમાની વાત મને આવતી આફતની યાદ આપેછ.” ગુલી આંખમાં આંસુ લાવીને બોલી “ઓ! તે દહાડો યોદા કરી નહી ખતાવે.”

“હવે એવકુક ના બન” ગાંધીએ તેને થંડી પાડી. “કેટલાક લોકો વસિહતનામા વિષે છીટ રાખેછ અને વસિહત કરતા નથી કેમકે તેઓ મરવાને ખીહેછ અને એમ સમજેછ કે વસિહત કીધાથી મોત જલદી આવશે. તેમ ખીજઓ વળી વીમો ઉતરાવવાને ખીહેછ. વીમો ઉતરાવ્યાથી કાંઈ માણસ મરી જતો નથી. ઓર મને ખીહીક એ છે કે મરવાની અગમચેતીમાં વીમો ઉતરાવ્યા પછી હું જીવીશ અને વળી એટલો લાંબો જીવીશ કે પ્રિમિયમનું રૂપીઆ બધા પુરા થઈ જશે અને વીજથી તુંને જેટલા પઈસા મળશે તે કરતાં કદાચ બમણા હું ભરી ચુકીશ અને તોપણ મોત નહી આવશે.”

“તેમજ થશે, અને તેમ પ્રિમિયમ બેવડું ભરાશે તેનો તમારી લાંબી જીંદગીથી બદલો વલી રહેશે.”

“પણ હૈયાતીનો વીમો ઉતરાવવામાં ખીજે એક લાભ તું જાણેછ, ગુલી?” ગાંધીએ ખુબ હિલટમાં આવીને વાત ચલાવી. “વીમો ઉતરાવ્યાથી અર્ચ અચાવવાની ફરજ પડશે, ચિંતા ટલશે અને જીવને ધીરજ મળશે, તેના ઉપરાંત મોટો લાભ તો એ થશે કે જે કંપની વીમો ઉતારશે તે કંપનીના શેર-હાલડરોનો લાભ કે વીમો ઉતરાવનાર જીવે તેમ સારું, માટે તેટલાબધા હજાર શેરહાલ-ડરોની કુવા અને આશિર્વાદ મને મળશે. હું લાંબા વર્ષ જીવું એવી મારે માટે કુવા માગનારાઓ વધશે.”

“પણ આપણા દીકરાએ મેં શું કરશે?” ગુલીએ અંદેશો ખતાવ્યો. “તેઓની કેળવણીના અર્ચ ક્યાંથી નિકળશે?”

“તારા દીકરા, ગુલી, તારી અગ્રી દોલત સમજજે. ગમે તે અર્ચ ઘટાડજે, પણ તેઓની કેળવણીના અર્ચ ઘટાડતી નહ, ગુલી. એ દીકરાઓ આપણો દહાડો વાલી આપશે. એ-

એને જરૂર ઉંચી કેળવણી આપીશું. હું તો માઠી પદવી લેતો રહ્યો પણ આપણા દીકરા-એને માઠા ડાક્ટર થા માટાજડળ બનાવીશું.”

આદાની બક્ષેરાથી દીકરા તેવાજ હતા. શુભી ગરીબને ત્યાં આ તો ધીકવું ધન્ય અવ-તર્યું હતું. જેનો આપ વિદ્વાન તેના બચ્ચાં પણ વિદ્વાન થાય તેની શી નવાઈ? પણ વિ-દ્વાન અને કેળવાયલા ગાંધીના દીકરા કેળ-વણી લેવામાંજ કુશલ માત્ર નહી હતા. તેઓ જેમ ગાંધીના દીકરા તેમજ શુભીના દીકરા હતા, જેમ કાપેલ બાપના દીકરા હતા, તેમજ એક સમજી અને પૂતિવૃતા માના તે પુત્રો હતા. માટે જેમ બાપનો હેતુદારીનો તેમજ માની પવિત્રાધનો પણ તેમના લોહીમાં વારસો ઉતર્યો હતો. તેમના બાપ અને મા બેહુ તેમના કુમલાં મગજમાં પોતાની વ-લાણ ઉતારવાની મેહનત લેતાં હતાં. બાપ તેમને વિદ્યાની અને મા તેમને નીતિની કેળ-વણી આપતાં હતાં. જેમ તેમની નિશાળ તેમજ તેમનું ઘેર પણ કેળવણીનુંજ ધામ હતું. નિશાળની કેળવણી કરતાં ઘેરની કેળવણી વધારે તોફાની હતી; અને નિશાળ તથા ઘેર બેહુ આતાં સાથે મળીને શુભીને પોતાના દીકરાએના દૂરનામાં દોલતમંદીની આશા આપતાં હતાં. હસતમ, સોહરાબ અને બરજે ત્રણે બચ્ચાંએને લોકો સાબાશી પોકારતાં હતાં.

૦૦

પ્રકરણ ૧૦ થું.

હૈયાતીનો વીમા—ડાક્ટરની તપાસ.

હૈયાતીનો વીમા થું તે અમદાવાદમાં લોકો થોડાજ જાણતા હતા. આગને વીમા તેઓ સમજતા હતા, માલને જોખમ થાય તેની સામે તેઓ વીમા ઉતારતા હતા, પણ પોતાની સર્વથી ક્રીમતી હૈયાતીનો વીમા ઉતારવાના ફાયદાની તેઓને થોડીજ ખબર હતી. થું બાઈની એક માઠી વીમા કંપનીએ પોતાના એક એજન્ટની મારફતે વીમાની આફીસ પુર્તનીજ ઉઘાડેલી હતી.

બપોરની છુટી પછી ગાંધી તે વીમાની

જેમ તેઓ ઉમરે ઉમતા જતા તેમ તેઓ કે-ળવણીમાં પુખ્ત અને ગુણમાં એટલે થતા જતા હતા. તેઓ સમજી અને વિચારવંત, તો-પણ હસતા અને રમતા હતા. નિશાળમાં તેઓ ત્રણે પેહલું નંબર રાખતા હતા. તેઓ પોતાના શિક્ષકોના વહાલા હતા. તેઓ પો-તાના બાઈબંધ નિશાળિયાઓના માનીતા હતા. ત્રણે બાઈએ જોકે સરખું શિખેલા નહી હતા, તોપણ ત્રણે પોતાના બહુ-વામાં પોતાની ઉમર કરતાં આગળ વધી ગયા હતા. ઘણાં માતબર માબાપો પોતાના પછાત પડેલા પુત્રોને આ જીવાન છોકરા-ઓના દાખલાથી શિખવવા માંગતાં હતાં. ઘણા લોકો તેમને રસતે જતાંજ જોઈને ખુશી થતા તથા ‘જીવતા રહેજો’ એમ કુવા દેતા હતા. તેઓ નિશાળમાંથીજ તાપેદાર નહી પણ સરદાર જેવા હતા. તેઓ નિ-શાળિયાઓ પાસે શિખવા જતા નહી હતા, પણ નિશાળિયાઓ તેમને પુછવા આવતા હતા. માસતરને કેહવા જવું હોય તો પો-તપોતાનાજ ક્લાસમાં નિશાળિયાઓ આ પોતપોતાનાં વડાને ચુંટી કાઢતા હતા. તેઓ “વડા નિશાળિયા” હતા, પણ તેમાં હવે પછીની જીંદગીમાં પણ તેઓને વડા બનાવવાનો પાયો નાખેલો હતો. તેમના આ “વડા નિશાળિયાપણા” માં ઉંડો બિંદ હતો.

૦૦

આફીસમાં ગયો. ત્યાંથી તેને એક જાણેલું કાગળ આપવામાં આવ્યું કે જેમાં હારબંધ સવાલો પુછેલા હતા. થું કરવું તે આફી-સમાં ખેંચેલા એજન્ટે ગાંધીને સમજાવ્યું અને હજી તો સ્કુલમાં પાછો જવાને અડધા ક્લા-કની વાર હતી તેટલાં ગાંધી ઘેર આવી પુર્યો. જેમાં તેણે ઉતાવસે જમી લીધું. શુભીએ તેને કપડો આપ્યો કે આમ ઉતાવલમાં જમી લીધેલું કાંઈ કારગત લાગશે નહી. પણ કામ ઉતાવલનું અને હિંદ બરેલું હતું.

વીમો ઉતારવાનો એકવાર કરાવ કીધો તો તેમાં વખત આવ્યા નહીં જોઈયે. જાણે કે આઠલાં વર્ષ સુધીની પોતાની આગલી ગફલતનો પક્ષતાવો થતો હોય અને પુરતી નાકીદથી તે આ ગફલતની તોળેરા કરતો હોય તેમ, ગાંધી, જલદીથી આખું નહીં આખું કરીને પોતાની ટેબલ આગળ પેહું છાપેહું કાગળ કાઢાડીને તેમાંના સવાલોના જવાબ લખવા ખેડો.

“આહા! કેટલા બધા સવાલ?” ગુલી ગાંધીની આંધ ઉપર હાથ મુકી પાસે ઉભી રહીને કાગળ વાંચતી હતી તે જોલી ઉઠી. “પણ! આ ઉમરની સામેતી માગીછ તે સામેતી ડ્યાંથી લાવશો, ગાંધી? તમારો ટપકો તો છેખી નહીં.”

“ટપકા વગર હમરૂ સામેત કરવાની મે-હનત પડશે ખરી. પણ ગુલી, હું મારા મામા રસતમજી દુબારા ઉપર લખીજીદરા, જો તેવણ મારી ઉમર વિષે સરટીફીકેટ આપે તો બસ.” ગાંધીએ અટકલ બાંધી.

“પણ રસતમજી મામા તો તમારી સાથ રીસાયલા છે, તેવણ જવાબ કેમ આપશે?”

“જોઈશું. બનતી કોશિશ કરીશું” ગાંધી કેટલાક સવાલોના જવાબ લખતો લખતો જોલ્યો. “પણ ગુલી, આ સવાલનો જવાબ શું? ‘તમેને કાંઈ દારૂ, અફીણ, ગાંજો, તંબાકુ કે ખીજું કશું બસણ છે કે નહીં? તમે કદી કેફની અસૂર તલે આપ્યા છો કે મહી?’ ગુલી, હું કોઈ દહાડે છાકટો તો થયો નથી. હું લખું કે મારી બેરી મને દારૂ પાઈછા-કટો કરેછ?”

ખુશ મરાખરીથી જવાબો લખતો લખતો ગાંધી પત્રકમાંના તનદરેસ્તીને લગતા સવાલો ઉપર આપ્યો. ગુલીની સાથે મસલત કરતાં કરતાં જવાબો ભરી આપ્યા અને ગુલીએ આ જવાબો એટલા તો મનમાનતા વિચાર્યા, ગાંધીની તનદરેસ્તી તેણે એટલી તાબપુરતી આ જવાબોમાં. જોઈ કે હવે વીમાવાલાએ વીમો ઉતારી આપવા માટે કશું બાકી રહેલું તેણીએ ધાર્યું નહીં.

“નહી નહી, હજી તો એક કફારત બાકી છે.” ગાંધીએ બૂલ બાંજી “હજી તો કંપનીના ડાકટર પાસે મારી તપાસ કરાવવાની છે.”

“કાં વાઈ?” ગુલીએ અચરત થઈ પુ-છ્યું “આ જવાબની અંદર આપણા ઘેરના ડાકટરનું નામ મારેલું છે, ને તમે ડાકટર રતનજીનું નામ ભરી આપ્યું. તેવણ તમારી તનદરેસ્તીની સરટીફીકેટ આપશે તે બસ નથી કે?”

“નહી. કંપની પોતાના ડાકટર પાસે વીમાના ઉમેદવારોની તપાસ કરાવવા મા-ગેછ. એમ ધરૂં છે. કંપનીના ડાકટર ડેનીસન છે. તે કંપનીની આફીસમાં દર અઠવાડયામાં સોમવાર અને ભૂસ્પતવારે આવેછ, પણ આજે સુકરવાર છે માટે સો-મવર સુધી મારી તપાસને સાર જોવા કરતાં ડાકટર ડેનીસન દરરોજ સાંજના ૪ કલાકે પોતાને ઘેર તપાસ કરી શકેછ તેમ હું આવતી કાલ સાંજે એની પાસે જઈશ. મેં કંપનીની આફીસમાં કહી રાખ્યું.”

ડાકટર ડેનીસન કાપમાં છેક રાહીબાગ, આગળ દૂર રહેતો હતો. ખીજે દહાડે શ-નિવારે ગાંધી ત્યાં ચાલતો જઈ પુચ્છો ત્યારે તે એક ધરાકને જોવામાં રોકાયેલો હતો, તે ધરાક જવા પછી તેણે ગાંધીને પોતાના આરડામાં બોલાવ્યો. ગાંધીને ડાકટર ડેનીસન સાથે યોગઆણ હતી. વીમાની આફીસમાંથી ગાંધીના જવાબોનું કાંગલું ડાકટર ડેનીસન ઉપર આવી ચુક્યું હતું. તે ગાંધીને જોતાંવાર ખુશી થઈ જોલ્યો કે “મી. ગાંધી, હું ખુશી છું કે તમે તમારાં બચ્ચાં તરફની ફરજ બજાવવા માટે વીમો ઉતારવાનું ડહાપણ ભરેલું ગણુ બરેહો.”

એમ કહી તેણે ગાંધીની તપાસ ચલાવી. આ ડાકટર પાસે સવાલોનું વળી ખીજું કા-ગળ હતું, જેમાં વળી ખીજા જવાબો ભરી આપવાના હતા. નામ, ડેકાણું, ઉમર, ધંધો, માથાપ, તેમની સ્થિતિ, તેમની તનદરેસ્તી સંબંધી સવાલો પુછીને ગાંધીના જવાબ

લખી લીધા. પછી ગાંધીની પોતાની તનદરેસ્તી વીથે ડાકટરે તેને એટલાખધા સવાલો પુછ્યા કે જોતલા પ્રશ્નો તેને કોઈ દહાડે કોઈએ પુછ્યા નહી હતા. કોઈ દહાડે આજની પડ્યા હતા? કોઈ દર્દ થયાં હતાં? શું દર્દ હતાં? તે સમયે લખી લીધું. તમોને કાંઈ થાક લાગેછે? મેહનત થાયછે? બૂખ લાગેછે? કાંઈ બદલેજમી થાયછે? કાંઈ સંભળમાં થાયછે? કોઈ દહાડે ખાંસી થયેછે? કાંઈ ફેર તમર આવેછે? કોઈ દહાડે મેથુદ થયાછે?

બધા જવાબ ગાંધીએ મળેથી આપ્યા પણ છેલા એ ચાર જવાબો ઉપર તે અટક્યા. “હા, ગર્ભ કાલેજ હું મેથુદ થયે હતા.”—“મને કોઈવાર થાક લાગેજ.”—“કોઈવાર ધણું કામ કરીને ધેર આવુંછ ત્યારે મને ફેરચકર આવેજ.”—“મને જરા જરા ખાંસી છે.”—“સુકી ખાંસી છે અને તે રોજે વધેજ” ઇત્યાદી જવાબો ડાકટરે લખી લીધા. ગાંધી જોતો હતો કે ડાકટર “હાં હાં” કરી સમયું પુછી લેતો હતો, પણ કોઈ મત આપતો નહી હતો. એમ કરતાં નાડી જોઈ તે લખી લીધી. એમ કહેલો ચાલેજ તે ગણ્યો અને લખી લીધો. ગાંધીને ઉભા રાખીને ફીટથી માપી જોયો અને લંબાઈ પોહલાઈ લખી લીધી. તેનો વજન લખી લીધો, ઇત્યાદી.

“હવે, મીં ગાંધીબાઈ, જરા કપડાં કાઢાડો.” ડાકટરે ફરમાસ કીધી.

“બધાં કપડાં?” ગાંધીએ અચરત થઈ પુછ્યું.

ડાકટરે અંગરજો કહડાવ્યો, તેની હેડલનું બદીઆનું કહડાવ્યું, તેની હેડલને ત્સદરે જમડાવ્યો અને ગાંધીની ખોટી છાતી તપાસી. જેમ કુંભારનું હાથું અથવા કોડી કે ખીલારનું વાસણ વેચાનું લેતી અગાઉ તેને ટકોરા મારીને થોડી જોઈયેછીયે, તેમ ગાંધીની છાતી જોઈ કે ખાખરી છે કે નહી તે તપાસવા હોય તે મીશાલે ડાકટરે તે છાતી આંગળાં થોડી થોડીને તપાસી.

પણ એટલાંથી તે ધરાયો નહી. તેણે એ મોહડાંની એક નહી કાઢાડી, તે નહીનું એક ભુંગલું છાતીપર સુકી ખીજાં ભુંગલાથી પોતાના કાન વાટે છાતીની અંદર ચાલતો સંચો સાંભલવા ઉભો. તેણે આગલ પાછલ ફેરવીને કાન દઈ સાંભળ્યા પછી પાછાં કપડાં પેહરવા ગાંધીને ફરમાવ્યું.

“તમે દિલપર ફલાનલ નહી રાખતા, મીં ગાંધી?” બ્યારે તે કપડાં પેહરતો હતો તેટલામાં ડાકટર તેને ટીકી ટીકીને માથાથી પગવેર તપાસતો રહી બોલ્યો.

“હું થંડીમાં ફલાનલ પેહરુંછ.” ગાંધી બટન પોતાં બોલ્યો. “હમણા તો હુનણી છે અને એટલો તાપ પડેજ કે ફલાનલની જરૂર નથી.”

“હમણાજ વધારે જરૂર છે.” ડાકટરે સલાહ આપી “બ્યારે પસીના જીવાદા પડતો હોય ત્યારે તો બદનની અચખૂચ ગરમી ઉપર અચખૂચ સરદી લાગુ નહી પડે માટે ફલાનલ વધારે પેહરી રાખવું જોઈયે. દિલગીરીની વાત છે કે તમારા સરખા સમજીયો એ ફરજ જુદી જાયજ.”

ડાકટરે ડનીસન આ રાખેદા એવા ગંભીર ચેહરાથી બોલ્યો કે તેમાં કાંઈ ભેદ હોય એમ ગાંધીને લાગ્યું, પણ તે કાંઈ સમજ્યો નહી અને તેણે એ વિષે વિચાર પણ કીધો નહી. ગાંધીએ પોતાનો બચાવ ખીજાએના દાખલાથી કીધો.

“બિચારા હીંદુએ દરએક માસમમાં ફલાનલ વગર ફરી શકેજ.” તે બોલ્યો.

“પણ બધા તનદરેસ્તીમાં સરખા નથી” ડાકટરે જરા બજીદ થઈને બોલ્યો “અને જે હીંદુએ જરૂર છતાં ફલાનલ નહી પેહરતા હશે, તેઓની હાલત કેવી હેરાનગતી બરેલી હશે તે તમે શું જાણો? તમારા કેસમાં, મીં ગાંધીબાઈ, તમોને ફલાનલની જરૂર છે. ધેર જતાંવાર તે પેહરજા અને કદી કાઢાડતા ના.”

ગાંધીએ આ અગત્યની સલાહને માટે તેનો ઉપકાર માન્યો અને ડાકટરે તેને થોડ-

હું કીધી. મતલબ કે હવે તેણે જવું.
પણ ગાંધી ગયો નહીં.

“મારો જવાબ?” ગાંધી પુછતો ઉભો રહ્યો.

“જવાબ હું વીમાની આફ્રીસમાં લખી મોકલાવીશ.” ડાક્ટરે થંડે પેટે કહ્યું. “તમોને જવાબથી વાકેફ કરાય નહીં.”

“કાં નહીં, સાહેબ?”

“આ તપાસ આનગી છે, કંપનીના ધરકો આગળ તેના રિપોર્ટ કેહેવાની મને સત્તા નથી.”

“પણ આનગી મિત્ર દાખલખી નહીં?” ગાંધીએ ધનતેજરીથી પુછ્યું “મને તમે પસાર કરશો” કે નહીં તે કંપનીના ડાક્ટર દાખલ તમોને હું પુછતો નથી, પણ મારા એક દોસ્ત દાખલ પુછ્યું.”

“તમે કેહેવાને મને અડચણ નથી.” ડાક્ટરે જવાબ દીધો “પણ તમોને કેહેવા જોગ નથી. ધણા લોકો ડાક્ટરને ખરેખરી ખીના પુછેછે, પણ બ્યારે ડાક્ટર ખરો જવાબ કેહેછે ત્યારે તે લોકો દિલગીર અને ના હિમત થાયછે એટલું જ નહીં પણ ધટતા ઉપાયે કરવાને બદલે એમ નાઉન્ડેદયધ પોતાના જીવની વધારે ખરાબી કરેછે.”

“પણ હું તેવો અણસમજી નથી, ડાક્ટર.” ગાંધીએ ધનતેજરીથી પુછ્યું “હું કબૂલાત આપુંછું કે તમારા જવાબથી હું નાહિમત નહીં થઈશ અને નાઉન્ડેદય પણ નહીં થઈશ.”

“ત્યારે મારો જવાબ એટલો જ છે કે મારો રિપોર્ટ તમારી વિરૂધ્ધ થશે. હું તમોને વીમાને માટે પસાર કરી શકતો નથી.”

“નહીં? અને કેમ નહીં?” ગાંધીએ એહરા ઉપર ફિકર ખતાવી નહીં, પણ તેણે ફિકરમંદીથી આ સવાલ પુછ્યોછે તેમાં કશો શક નથી. “તમે મારી સામે રિપોર્ટ કરો કાં વાહે?”

“તમારી તનદરેસ્તી પુરી નથી. તનદરેસ્ત હોવાની હું તમોને રિપોર્ટ આપી શકું નહીં.”

“તનદરેસ્ત નહીં?”

“તમે ધભરાવો ના. હું એમ નથી કેહેતો કે તમે જરા પણ તનદરેસ્ત નથી. પણ વીમા સાથે જેવી તનદરેસ્તી જોધયે તેવી તનદરેસ્તી તમારી નથી.”

ડાક્ટરે ધાણું કે આ જવાબો બસ થયા. પણ આશાવંત ગાંધીને એટલા જવાબથી ધિરજ શી આવે? તે તો હજી પુછતો જ ઉભો.

“પણ સાહેબ, મારી તનદરેસ્તીને શું છે?”

“તે મને ના પુછો, મી. ગાંધીભાઈ.”

“હું માગી લેવુંછું કે મને ખરેખર કહો.”

ગાંધી કાલાવાલા કરવા લાગ્યો. “હું ખાતરી આપુંછું કે તમે મને કેહેશો તો હું કાંઈ ખીલવાનો નથી કે ધભરાવાનો નથી. તમે મને મારી ખરેખરી હાલત જણાવી એમ મને સાહ્યેત કરશો અને તનદરેસ્તી સુધારવાના ઉપાય લેવાની રાહ ઉપર તમે મને મેળવશો તેથી એમ મારા અને મારા કુટુંબના હકમાં બધું કરશો. વાસતે હું આજીવી અરજ કરુંછું કે મને શું છે, તે કહો.”

“તમોને છાંતીના મરજ છે.”

“એટલે?” આ સવાલ પુછતાં જ ગાંધીને લાગ્યું કે જાણે તેની છાતી અંદરથી ખેસ્તી જતી હોય.

“તમારા સરખો ધંધો કરનારાએ આખો દહાડો મોટે સારે ખેલેછે તેમને જ સાધારણ દર્દ થાયછે તે જ તમારું પણ દર્દ છે.”

“શું સાહેબ, ખી?” ગાંધી આ નાપાક નામ એમરતાં જ ખુરશી ઉપર ખેસી ગયો.

“હા. તમે ખરેખર જાણવા માગોછો તો તમોને ચેતવવાની મારી ફરજ છે કે તમારાં ફેફસાં ખવાઈ ચાલ્યાંછે.”

ગાંધીના ખરડામાં તાણું લખલખું બરાબર હોય એમ તેને લાગ્યું, પણ સત્યાઈ જાણવાનો તેણે ઠરાવ કીધો હતો.

“ડાક્ટર, મારાં ફેફસાં ઉપર જીનો મરજ લાગ્યો છે કે તુર્તના?” તેણે પુછ્યું “મારાં ફેફસાં બધાં ગધાં છે કે કાંઈ રહ્યાંછે?”

“જો હું તમોને એમ કહું કે તમારાં ફેફસાંને જાજી અલુવલ નથી આવી તો હું જીવું ખેલું.” ડાક્ટરે ડીસન ધણાં જ કહ્યું.

સાથ ખાધો. “તમે ખરેખરે જાણુવા મા-
ગો છો તો મારે કેહેવાની ફરજ છે કે તમારાં
ફેફસાંમાં દર્દ કહ્યું ફરી વલ્યું છે.”

“હું કાંઈ જાણતો નથી. મને કોઈએ
આજવેર કહ્યું નથી” ગાંધી ધભરાટથી ખાધો.

“તમે નહીં જાણો. કોઈ નહીં જાણે.”
ડાક્ટરે ખાબાસો કીધો. “સાધારણ તં-
દ્રશસ્ત્રીમાં સઘણું બરાબર ચાલ્યા કરે તો
ડાક્ટરે પોતે પણ ડગાય છે.”

“અરે અફસોસ! ડાક્ટર, મારાં બ-
ર્યાંનું શું થશે?” ગાંધીની આંખ્યામાં પાણી
આવી ગયાં “હું પોતાને મીઠે જરા દરકાર
કરતો નથી. પણ મારી બાયડી અને
ચાર છોકરાં છે. જે હું યુવા તો મારાં બ-
ર્યાં પાસે મુદલ ખાવાનું નથી.”

“પણ હું હજી ખેતી નથી રહ્યો, મીઠું
ગાંધીબાઈ.” ડાક્ટરે ધીરજથી તેને થંડો
પાડવાની કોશિશ કરી. “તમે કબૂલાત
આપી છે કે તમે ધભરાવું નહીં અને હવે
તમે મને ખુદ ફરી રહેવા આગાઉ તો ધભ-
રાવો છો. જોકે તમારો મરજ ખરાબ છે,
તોપણ હજી તમોને આશા મુકવાનું કારણ
નથી. હજી ઉપાય તમારા હાથમાં છે અને
એક બર્યાના બાપ તરીકે તમારે ધભરાવું
નહીં પણ ઉપાય કરવા જોઈએ.”

“અને શો ઉપાય કરું, સાહેબ?” ગાંધીએ
હિમત પકડીને પૂછ્યું.

“તમે અંહી ઘણા વર્ષથી વસો છો?”

“મને પરણ્યાનેજ સોલ સત્તર વર્ષ થયાં,
અને તેની એક વર્ષ આગાઉથી હું અંહી રહ્યું.”

“અંહીની હવા તમારા સરખાને માટે
ખરાબ છે. અંહી જનમેલા અને સદા
વસનારાને કાંઈ થાય નહીં, પણ બહાર ગા-
મના નખલા ખાંધાના માણસોને અંહીની
ગરમી ગુણગારી નથી. અહીં સદાવાર
સાંજ થંડી અને દિવસમાં સખત ગરમી
પડે છે ત્યારે એક દહાડામાં ૧૦ થી ૨૦
ડીગ્રીનો ફેર પડી જાય છે. તમારે માટે તો
હવાના ત્રાત્રા ફેરફાર વગરની સમતાલ
હવા જોઈએ. તમોને બહાળેશ્વર જવું જોઈએ.”

“મારા સરખા ગરીબ ધંધાદારીથી તે
કેમ બને?”

“કોઈપણ રીતથી તમે અંહીથી જાવો.
હજી મુબઈની હવા બધી. તમોને ફેરફાર
જોઈએ—પણ એક બે મહિનાનો નહીં હો.
મારે કહ્યું માનો તો તમે આ ગામ એકદમ
છોડી જાવો. એકદમ નહીં તો એક બે વ-
ર્ષ તો જરૂર અંહી ના રહો.”

“મારો ધંધો અંહી પડ્યો.” ગાંધીએ અ-
ફસોસ કીધો. “મુબઈમાં મારે માટે નોકરી
ખાલી નથી. ધંધો મુકીને મારાથી જવાનું
નથી. કેમકે ધંધો છોડ્યો તો બર્યાં ભુખે મરે.”

“બધો એવો જીવ તોડવાનો ધંધો. એ
ધંધોજ તમારો કાળ છે અને તમારો ભાગ
લેય છે. અગર ધંધો પણ છોડવો પડે તો
છોડી દેજો, પણ જીવને સંભાળજો. જી-
વશો તો, બર્યાંનું કાંઈ પણ થશે, પણ ધંધો
ઉપર જીવ આપશો તો પછી શું થશે? બે-
માંથી એક પસંદ કરવાનું છે. ધંધો કે માત!
અમદાવાદ કે તનદ્રશસ્ત્રી?”

આ પિંચે પુરતો વિચાર કરવાની કબૂ-
લાત આપી તથા આ કીમતી ચેતવણીને
માટે ડાક્ટર ડેનીસનનો ઉપકાર માની ગાંધી
તેને છોડી ગયો.

આહા! કેવી ભય ભરેલી શોધ! એકજ
કલાકમાં શું ધારતાં શું થઈ ગયું? પોતાનાં
બર્યાંનું ભાગ્ય સુધારવા માટે કેવો ઉલટ-
મંદ તે અંહી ચાલી આવ્યો હતો! પોતાના
દીકરા દીકરીની દોલત, ઈજત, કીર્તિ ભા-
ગવવાને કેવો હોરામંદ અને હસતો તે અંહી
આવ્યો હતો! તેજ કુટુંબ અને તેજ દી-
કરા દીકરી સંબંધી, પોતાના તમામ ભ-
વિષ્ય સંબંધી તે નાઉમેદ થઈ આ ઘેર
છોડી ગયો. તે ભારી દિલ અને વધારે
ભારી પગલાંએ ચાલ્યો. તેના પગમાં તા-
કાત રૂઠી નહીં. સઘળી કુનિયાં તેને ઉંધી
વેળેલી જણાઈ. આસમાન તેની સામે ર-
હેલું તેને જણાયું. રડતી આંખોએ, કુખી
જીગરે, ફાટ ફાટ થતી જાતીએ તેણે ઘેર ત-
રફ પોતાના નખળાં અને પુજાતાં કદમ બચાવ્યાં.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

બલી સ્ત્રીની હિંમત.

પોતાના દિલપર કાંઈએક સીસાંનો ભાર આવી પડ્યો હોય, તેમ ભારી દિલ અને ભારી પગે ગુમાસ્તાનો ગાંધી ડાકટર ડનીસનને બંગલેથી પોતાને ઘેર આણતો ગયો. તેને લાગતું હતું કે તેની સામે અજબનો પેગામ નીકલી ચુક્યો છે, અને જમના હુકમનામાની બલમાંથી, મોતના આવારમાંથી, છુટકારો નહીં હતો—ગમે એટલી સાહુચેત્તી રાખે પણ ઉપાય નહીં હતો.

જે દુનિયાં ડાકટર ડનીસનને ઘેર જતાં તેજ દુનિયાં ભ્રષ્ટ્રથી પાછો ફરતાં તેને મળી હતી. પણ હવે આ દુનિયાં તેને કાંઈ જુદીજ જણાવા લાગી—તે પોતે આ દુનિયાંનો નથી, આ દુનિયાં તેને માટે નથી, એમ તેને લાગ્યું. જે લોકો, જે ઠાક, જે આવજાવ, જે વેહવાર તે સદા આરામિર જોતો હતો તે આ વખતે પાશુ જોતો હતો, પણ તે કશું તેને દીસતું નહીં હોય તેમ તે પાછો ફર્યો હતો. આ સઘળું હવે છોડી જવાનો વખત આવે તેની અગાઉ તે ગોયા છોડીને ગયો હોય એવાં બેભાણપણથી તે આ સર્વ આસપાસની દુનિયાંમાંથી આણતો ઘેર આવ્યો.

તેના ઘરમાં આજે ખુશાલી હતી, તે તે જાણતો હતો, પણ ડાકટરને ઘેરથી આવતાં બૂલી ગયો હતો. તેની નાની સુંદર, એકપુરી પીરોળની એ વર્ષગાંઠ હતી. તેની ખુશાલીમાં પાર પડારાનાં બે ચાર છોકરાં, ગાંધી અને ગુલીના દીકરાઓના બે ચાર બાળક દોસ્તોને આજે પાટિ આપેલી હતી. પોતાની નાની બાળનરાણામાં ગુલી તે સઘળું બુલકાંઓને જમાડવા બેઠેલી હતી. ગાંધીને આવતાં રાત્રી પડી ગઈ હતી. દીલો થયેલો હતા અને એક સુંદર બાંપની હેઠલ એક ગોલ ટેબલ ઉપર બચ્ચાં પીરોળની સલામતીનો હરર પોકારતાં હતાં.

“પપા! પપા!” પોકારતી પીરોળ પોતાના પીતાને ગણે બાળ. જે છોકરાં ખાતાં ખાતાં ઉઠી નહીં શકે તેઓ સઘળાં બેઠાં બેઠાં બાવાને બોલાવવા લાગ્યાં. “બાવા, આજે તો પપાજીનું પુડીંગ છે.” બરજો બોલી ઉઠ્યો. —“બાવાઠી, આજે તો માથે મુરખાનું આઈટરીઓ કીકુંટ ઠા,” નાનો સોરાખ ટોટરી બોલીમાં ખબર આપવા લાગ્યો. —“ને ટે(સે)વની ઠી(ખે)રખી રાંધીટ” પીરોળએ હુમેચ્યું. પણ આ સઘળી ખુશ ખબરો ઉપર ગાંધીનું ધ્યાન રહ્યું નહીં, જે કે તે આ સઘળાં બુલકાંઓને હસીને બેટતો હતો.

એકને બપો લીધી, બીજાને છાતીએ દાબ્યું—કોઈને બોલાવ્યું, કોઈને રમાડ્યું—જાણ કે પોતાના મગજ ઉપર સંકટનું કશું વાદળ હોયજ નહીં. પણ જ્યે સંઘર્ષ કામ સંચાથી થતું હોય તેમ તેણે કીધું. તેના દિલ ઉપરનો બોજો કોઈને દીસ્યો નહીં. બચ્ચાં સમજ્યાં નહીં—ગુલીને જરા શક પણ ગયો નહીં. તેણે એટલુંજ જોયું કે ગાંધી આજે બરાબર જમ્યો નહીં. ગુલીએ તેની પ્લેટમાં પુડીંગ મુખ્ય—ગાંધીએ જરા ચંચેરીને રેહવા દીધું. ગુલીએ તેની આગળ આઈસ્ક્રીમની એક રકખી મેળી—ગાંધીએ તે ધણું કહ્યું અને થોડુંજ ચાખ્યું.

બય બરમા ભાર તલે તેનું દિલ દબાઈ જતું હતું, તો તેને જમવા ગમે શું? આવતી રચીજ ક્યાંથી હોય? તેણે પોતાનાં બચ્ચાંઓ ઉપર નજર કીધી. હા—તે તેનાં બચ્ચાં હતાં. બધાં તેના જેવાંજ હતાં. બાપનો છાપ અને માની ભાંત તે સર્વ કોમલ ચેહરાઓ ઉપર અચુક પણ અચુક ઓળખાણ આપતાં હતાં. ગુલીના ચેહરાની શાંત, થંડા સ્વભાવની સપાટી પીરોળના ચેહરા ઉપર પ્રગટી નીકલી હતી. રસ્તમ, સોહરાખ, બરજો ત્રણે બાપપર પડેલા હતા.

“બાપપર પડેલા” તેઓ ઘાટઘટમ અને રૂપ ગુણ વિષેજ નહી, પણ પોતાના પોષણ અને ગુજરાણ, પોતાના ભવ અને ભવિષ્યને માટે પણ “બાપપરાજ પડેલા હતા.” તે બાપે શું આ, આવાં બચ્ચાંને છોડી જવાં?—એક બેકદર, બેદરકાર કુનિયાના ખીન ભરિયાના આધાર ઉપર વીહલાં મુકી દેવાં? કશી જગ્યા વગર, કશા નિભાવ વગર તેમને રજાતાં નાંખી જવાં? “આ બાપા! બાપા!” તે વિચારમાં ને વિચારમાં બડબડી ઉઠ્યો “જોયો તારો હુકમ! તારો આસરો!”

“ગાંધી!” આ રાખડ સાંભળતાંજ ગાંધી વિચારમાંથી ચોંકી ઉઠ્યો. પણ એ તો ગુલીએ તેને બોલાવ્યો હતો, ગુલી કે જે તેને ઊંડા વિચારના દરિયાવમાં દરિયાકૂત ફરતો જોયા કરતી હતી “ગાંધી, તમે આજે કટર ડેનીસન પાસે જઈ આવ્યા કે?”

ગાંધી અચૂંચ ધબરાટમાં કાંઈ ઉતર બડબડ્યો કે જે ગુલી સમજી નહી, તેને બરાબર સંજ્ઞાજણી નહી. ઊંકરાંની ગડબડ ધણી હતી. તેઓ આંધને રમવા ગયાં હતાં અને ત્યાં તેઓ વચે વાંધા પડ્યો હતો અને ગુલીને તેમને ગડબડ કરતાં ચૂપ રાખવાં માટે એકદમ જવું પડ્યું.

અંતે બાહારનાં બચ્ચાંઓને ઘેર જવાનો અને ઘેરનાં બચ્ચાંઓને ઊંધવાનો વખત થવાથી ગુલીએ તેમને ગાંધીને બેઠવા બોલ્યાં ત્યારે તેનું આ બચ્ચાંઓમાં ધ્યાન ગયું. ગુલીએ તેમને વિદાય દીધાં તથા પોતાનાં નાનાં જહાજોએ તે સુવાના ઓરડાવેર મુકવા ગઈ, ત્યારે ગાંધી એકલો પડ્યો અને વધારે વિચારમાં પડ્યો.

તેની માટીખિત્તા આજની બા બરેલી શોધ ગુલીને કેહવી કેમ તે વિષે હતી. ગુલીને કેહવી તો જોઈએ અને તે કેહવાનો વખત હવે દૂર કશય એમ નહી હતું. અત્યાર સુધી તે રોકાયેલી હતી, પણ હવે તો તે સરસ્તા પ્રમાણે બચ્ચાંને પોરાઈયા પછી પોતાના નાના દિવાનખાનામાં ગાંધી સાથે વાત કરવાની કુરસદ પામીને આવી.

“ગાંધી, આજે તમને કાંઈ ચેત નથી?” ગુલીએ નવરી પડતાંજ પોતાના વેહમ બતાવ્યો.

“નહી. હું તો સારીપેઠે છું” ગાંધીએ જવાબ દીધો. પણ તેના જવાબની રીતજ એવી હતી કે તે સારીપેઠે નથીજ એમ જણાતું હતું.

“પણ આજે કાંઈ વધારે થાક લાગી?” ગુલીએ પુછ્યું “કાલે તમે બેશુધ થયા હતા તેવી કાંઈ નબલાઈ પાછી લાગે?”

“નહી, ગુલી. એ તુને પુછવાનો શો સબબ પડ્યો?”

“તમે આજે બરાબર જમ્યા નથી” ગુલીએ સધલાં કારણો કહી સંભળાવ્યાં “અને બચ્ચાં રમતાં હતાં ત્યારે ખુશાલીમાં જરા ભાગ લીધો નહી. તમે આજે અણમની અને બેચેન છો. મરીબ ખાતરી છે કે તમે સારીપેઠે નથી.”

“હું, હું તો સારીપેઠે, ગુલી. હું કાલ કરતાં તો આજે ઠીક છું. પણ—”

“પણ શું? તમે કહો. અચકી ના જવો.”

“તારે માટે હું લગાર માઠા સમાચાર લાવ્યોજ અને તે હું તુને કેહવા આવ્યો નથી.” આવી બાબતથી ગાંધી પોતાનો બેદ કેમ છુપાવી શકે?

માઠા સમાચાર? તે શું હશે? ગુલી સમજી શકી નહી. તેના આનંદ અને બચ્ચાં સ્થલામત હતાં, એટલે ગુલીનું ધ્યાન પોતાના દૂર પડેલા ભાઈ બેહનો ઉપર ગયું—ફક્ત ઉપર—નવલ અને દીની ઉપર.

“નહી, નહી, ગુલી.” ગાંધી તેની એ તરફને તુર્ત અટકાવી બોલ્યો. “તારા ભાઈ બેહનો વિષે કાંઈ કેહવાનું નથી. એ તો મારે વિષે છે.”

“તમારે વિષે શું?”

“આપણે છે તે—છે તે. પણ ગુલી તું જાબરાજ તો નહી? તું હિમત રાખીને સાંભળશે?” ગાંધીએ વળી અચકી જઈને પુછ્યું.

“અલબત્ત. હું ધબરાવુંજ બીજે દહાડે?” ગુલીએ કંઈ ધણી માઠા સમાચાર ધાસ્યાતાજ નહી.

“મારી હૈયાતોનો વીમો ઉતારી શકા-
તો નથી.”

“એટલે?” યુલી આ અપરનો પુરેપુરો
અર્થ સમજી શકી નહી.

“વીમાવાલાઓ મારો વીમો ઉતારવાને
ના પાડેછ.”

“પણ કારણ શું?”

“તેઓ મારો વીમો ઉતારવામાં જોખમ
સમજેછ. તેઓ ધારેછ કે હું વીમાને માટે
પુરતો જોરમંદ નથી.”

યુલી હવે સમજી. તેને લાગ્યું કે તેનો
વર તનદરેસ્ત નથી. તેનો જીવ જોખમ-
માં છે. જોકે આ કાંઈ ધાસ્તી જેવું તુર્ત
વેળા નહીં હોતું, જોકે તેનો આર્થિક જો-
વાને તેણે સાજો તાજો, આતોષીતો, વાત
કરતો હતો તોપણ અચીત આ યુલીને ગ-
મતી ખીના નહીં હતાં. તેણે પોતાના મ-
નમાં એક નિસોસ યુક્તિને સર્દ નાચ છુટી
માર્ગ અને ખુશ મિજબજી વાત કરતી
તે અચખૂચ બંધ પડી.

ઘોડીવાર બંને પોતાના સોફા કોચ ઉપર
ચૂપ બેસીને પોતાની સામે બંધોંતોં બે ઘી-
વાનાં ઝુમર તરફ ટગર ટગર જોયા કરતાં
રહ્યાં. પણ એંતે ગાંધીને ચુપકીદી તોડવા-
ની ફરજ પડી.

“યુલી, હું જો એમ ધારતે કે તું આ
વાતથી ગભરાયે તો હું તુને કેહતજ નહી.
એ વાત હું મારે મોહડે તુને કહુંજ એજ
એક શાંતિ છે કે એ વાતમાં કાંઈ ધ-
બરાવા જેવું નથી.”

“પણ તમે કહોછ કે વીમાવાલાઓ ત-
મારો વીમો ઉતારવાને સાફ ના પાડેછ?”

“વાઈ. પણ તેમાં ધાસ્તી જેવું શું છે?”
ગાંધી આ વખતે યુલીની ધીરજને માટે
પોતાની ધાસ્તી બલી ગયો હતો. “હજી
તો માત્ર ડાકટર ડેનીસને મને તપાસ્યો.
વીમાવાલાઓએ હજી મને ના પાડી નથી.”

“અને ડાકટરે શું કહ્યું?”

“તેણે મારી તરફેણમાં રિપોર્ટ કર-
વાને ના પાડી.”

“કારણ?” યુલી સઘણું જાણવાની હો
પડી હતી.

“કારણ એટલુંજ કે હું વીમો ઉતારવા
જેટલો તનદરેસ્ત હોયું એમ તેને લાગતું
નથી.”

“પણ કાં નથી લાગતું? તમોને છે શું,
ગાંધી જ્ઞાતા?” યુલી અંહી પોતાના વર-
ની છાતી ઉપર માથું નાખી કાલીવાલામાં
કરગરતી બોલી “જે હોય તે મને બધું અ-
રેખરે કહેો.”

“મને ધાસ્તી કાંઈ નથી યુલી, પણ ડા-
કટર મારે વિષે એટલુંજ ધારેછ કે મારી
કાઠી મજબૂત થી.”

“પણ, તમારી તનદરેસ્તીમાં નબલાઈ
ક્યાં છે? ક્રીયા ભાગ ઉપર છે?”

“જાતીમાં. ડાકટર કેહછ કે જાતી ત-
નદરેસ્ત નથી.”

“ત્યારે જાતીમાં દરદ છે?”

“હા. કાંઈક એજ છે.”

“પણ જાતીમાં તો ફેફસું, ડિલ વગેરે
ભાગો છે, માટે જાતીના ક્રીયા ભાગમાં ડા-
કટર દરદ વિચારેછ?”

“ફેફસાંમાં.” ગાંધી પાસેથી યુલીએ સ-
ચાઈ નિચોવી લઈ તેને જાહેર કરવાની ગોયા
ફરજ પાડી.

“ઓ ઓહા!” યુલીથી હેબતમાં બોલી
દેવાયું. પણ તુર્તજ પાછી શાંત થઈ તેણે
પુછ્યું “વારં ડાકટરે ખીજું કાંઈ કહ્યું કે?”

“ખીજું કાંઈ નહી. ફેફસાં સિવાય ખીજું
બધું બરાબર છે. પણ યુલી, તું જાણેછ કે
એક ખીજું કારણ પડ્યું? તે નહીં હોતે
તો આટલી નજીવી વાત હું તારી આગળ
નહી કરતે.”

“તે શું કારણ છે વળી?”

“ડાકટરે હવાફેફસાં કરવાની મોહસ કરેછ.”

“કેટલા મહીના?”

“હંમેશા સુધી. તે અંહીથી આપણને ત-
દન સંબરદખર જવા કેહછ. મહાપ્રસથર
જવા કેહછ. કેમ નહીં તો યુબજની બ-
લામણ કરેછ.”

“પણ ચાકરી?”

“મનેખી તેજ અંદેશો છે, મારી ગુલ.”
ગાંધી તેને કુસલાવતો બોલ્યો. “આપણે
અંછીથી જાણ્યે તો મારી ચાકરીનું શું થાય?
અંછીથી જાણું તે પેટ ભરવાના સધલા ઉ-
પાયો સુકીને જાણ્યે તોજ ખની રહે. હું
આજે ચિંતાતુર અને અણમની કેમ છું
તે હવે તું સમજશે.”

“એમાં અંદેશો ધણો નથી.” હિમત-
વાન ગુલી બોલી. બ્યારેખી સંકટના ઉપા-
યની વાત આવી કે ગુલી હિમતથી કમર
તંગ કરવાને તૈયાર હતી. “તમારા પ્રાણ
કરતાં વધારે કીમતી, વધારે જાણું શું છે,
જાલા ભરતાર? અગરજ તમારી તનદ-
રાસ્તી સુધારવાને ચાકરીનો, ધગ્ગીનો, રા-
જનો, કમાણીનો ભોગ આપવો પડે તો
તેખી આપીશું. અગરજ ખીજે ફેકાણે આ-
પણને જવાની ફરજ પડશે તો જાણું અને
તમારી તનદરાસ્તી હશે તો તમારી કેળ-
વણી અને હોશ્યારીથી શું પેટ જેટલુંખી
તમે પેદા કરી નહીં શકશો?”

ગુલી ગરીબના હિમત ભરેલા વચ્ચેના-
થી ગાંધીને ધણી હિમત આવી અને તે
હિમત સવપ્તે આવી કેમકે તે સુવાનો,
બ્યારે હિમત અને ધીરજ જોઈયે તે વ-
ખત હોતો.

પણ આટલી હિમત છતાં ગાંધીને જાંઘ
આવી નહીં. ગુલીએ પણ તે રાત બેચેની
અને બેકારીમાં ગુજારી. ખરું છે કે આ-
વતાં આફતના ગુલીએ પોતાના મનમાં પુ-
રતો ખાલ ઉતાચ્છો નહીં હોતો. તેણીએ હજી
કાંઈ તુર્તની ધાસ્તી જોઈ નહીં હતી. જે
અમદાવાદથી જતાં રેલવામાં આવે તો ધા-
સ્તી કાંઈ નહીં હતી એટલુંજ ગુલીનું ગુ-
માન હતું અને તેથી તેની ફિકર ફકત આ
અસલ શેહર, તેના અસલ દેખાવો, અ-
સલ સોખલીઓ, દોસ્તો, ધરાકો, ધંધા-રાજી
છોડીદઈ અજાણા શેહરમાં અનિશ્ચિત આ-
વક ઉપર જાંઘ વસવા વિષે હતી.

ગાંધીની ફિકરે એધી ધણી વધારે હતી.

તેને તો પોતાના જીવનીજ ફિકર પડી હતી.
તેને પોતાની અને બચ્ચાંના ભવિષ્યની
ફિકર હતી અને એવી ફિકરના બચભીત
ચિંતો વચે તેને જાંઘ નહીં આવી એજ
સ્વભાવિક હતું. તેને જાંઘ નહીં હતી તેથી
ગુલીની જાંઘ વધારે ઉડી ગઈ હતી. તે
જોતી હતી કે મારા વરને જાંઘ નથી.

મધરાત્રીવેર બ્યારે ગાંધીને જાંઘ નહીં
આવી ત્યારે તે પાછો ઉઠીને વિચાર કરતો
બેઠો. તેણે પોતાની ખાંચડી આગળ કબૂલ
કીધું કે આજના ખનાવે તેની જાંઘ ખાહ-
વાડીછે. ગુલીએ આ વખતે કાંઈ પણ
ધબરાટને બદલે ગાંધીને હજી વધારે ધી-
રજ આપનારી વાતો ચલાવી.

“ગાંધી, હું તમને એક ઉપાય ખતાવું?”
તે પણ ઉઠી બેસીને બોલી. “હું ધાંજ કે
તમે તમારી તનદરાસ્તી વિષે અમસ્થા ખી-
હોછ. ડાકટર ડનીસને તમારાં દર્દની ખ-
રીજ પરિક્ષા કીધી એમ તમે શા ઉપરથી
વિચારોછ?”

“એ ધણો હોશ્યાર વૈદ છે, ગુલી.”

“પણ શું કાબેલમાં કાબેલ ડાકટરો જૂલ
નથી કરતા?” ગુલીએ સમજુતી ચલાવી.
“શું કાબેલ ડાકટરો એક દર્દીના કેસ વિષે
ખે તરેહનાં મત વચે વેહચાઈ નહીં જતા?”

“હા. ધણીવાર તેઓમાં મતફેર થાયછ.”

“ત્યારે તમારે વિષે ડાકટર ડનીસને જૂલતો
કાં નહીં હોય? હું તો ધાંજ કે તમે કોઈ
ખીજ ડાકટરને દેખારો. વારં તમે આપણા
ધેરના ડાકટર રતનજીનું મત પુછ્યું?”

“નહી, તે તો મેં પુછ્યું નથી.”

“તેવણ આપણુ દરએકને આજખેછ.
તેવણના હાથમાં આપણુ સર્વની નાડી આવી
રહેલીછે. જે તમારા કેસમાં કાંઈ પણ જો-
ખમ હોતે તો શું અત્યારસુધીમાં તેવણ
ખેજાણતે નહીં? અને તમને કેહતે નહીં?
તેને તે ચાકસ, લાગેછ કે ડાકટર ડનીસ-
ના એકલાના મત ઉપરથી, આપણે કાંઈ
પણ વિચાર ખાંધવો નહીં જોઈયે.”

“જાલી ગુલ, તારી હિમત અને ધી-

રજ ઉપર હું આફરીન કરું.” ગાંધીને પોતાની ખાયડીની હિમતથી પોતાની હિમત વધતી જતી જણાઈ. “મને પણ વિચાર જાય છે એકલા ડેનીસનના મતથી આપણે વિચાર ખાંધવા નહીં જોઈએ. વીમા કંપનીના ડાક્ટરે ઘણું કરીને ખીલીકણ હોય છે. તેઓ પોતાની કંપનીને માટે સરસમાં સરસ તનદરેસ્તીવાલા માણસોને સરદીફિકેટ આપે છે અને નહીં તો કે રદ કરે છે.”

“પણ સરસમાં સરસ તનદરેસ્તીવાલા માણસો કેટલા થોડા હોય છે?” ગુલીએ આ ધીરજમાં ઉમેરે કીધો. “તે શું બધા જીવોથી રદ કે? અદકચરી તનદરેસ્તીવાલા, કોઈને કુંધ તો કોઈને કુંધ એવા માણસો લાંબી જીવનગુજરે છે કેની? વીમાવાલો ડાક્ટરે એક જણની તનદરેસ્તી વીમને માટે રદ કરે તેથી તે કુચિયાંથી રદ થતી નથી.”

“નહી, ખરેજ નહી.” ગાંધીની ધીરજ વધતી ગઈ. “વીમાવાલી કંપની જે અંહી છે તે ઇંગ્લંડની છે. તેઓ અંગ્રેજોનો જ વીમો ઉતારે છે અને દેશીઓનો વીમો ઉતારવાને સાફ ના પાડે છે કેમકે તેઓ ધીરે છે કે દેશીઓ પુરતી તનદરેસ્તી ભોગવતા નથી. અંહીવાલી કંપની દેશીઓમાં એકલા પારસીઓનો હમણા હમણાજ વીમો ઉતારવા લાગી છે અને તેખી ખીલનાં ખીલતાં. માટે વીમાનો ડાક્ટર દેશી ગ્રાહકની બલામણ કરતી વેલા અતિરાય ચોકસીથી અને જોઈએ તે કરતાં ખારીક તપાસથી મારે વીમો રદ કરે તે ઉપરથી મારે ધબરાવાનું કારણ નથી.”

“ખરાબર છે, હાલા ગાંધી. મારી તો ખાતરી છે કે તમને કાંઈ નથી.” ગુલીએ તાહું પાણી રડવાની ક્રિયા આજીજ રાખી. “તમે વિચાર કરો કે જો તમારી છાતીને ખુદા ન કરેને કાંઈ પણ થવાનું હોતે તો તે કાંઈ પણ કુઝી, કાંઈ ખાંસીથી, કાંઈ ખીજ નિશાનીથી માલમ પડતે કે

નહી? તમને નહીં તો શું ડાક્ટર રતનજીને પણ અત્યાર સુધીમાં માલમ પડતે નહીં?”

“નિશાની જેવું તો ગઈ કાલે જ જણાવું, કે ત્યારે હું બેશુધ થયો હતો, ગુલી. પણ તોખી એ તો કામની હેજગારી અને થાકની નખલાઈ માત્ર હું ગણું છું. મારી છાતીમાં અહીં જેવા નારાકારક રોગનું ખીજ રાખાવું હોય—”

“ઓ! જા બા! તમે એમ ના બોલો—” ગુલી રડી પડી.

“હું તે નથી જ બોલતો. હું કહું છું કે જે તેવું કાંઈ બન્યું હોય તો હું તે વિષે આજે જ અંગ્રજો રહું એ બને જ કેમ? ખરાબર જોતાં તો હું સર્વ વાતે તનદરેસ્ત દેખાવું છું. મને કાંઈ ધાડ આતી નથી. ખરેખર ગુલી હું અમર્યો ખીલો છું.”

હવે ગાંધીને વધારે ધીરજથી જોઈ આથી અને તે ગુલીની હિમતના પ્રતાપ હતા. તેની બલી ખાયડીના આશિર્વાદ હતા.

બલી ખાયડીનું જગતમાં સદા બહું થાવો! જે ગુલીએ આ શુભતે ધબરાટ કરી પોતાના હાલા વરને નાહક ધબરાવ્યો હોત તો ગાંધીના કુખી દિલને જે ધીરજ તથા ચિંતાપુર મનને જે શાંતિ તેની મીઠી જોઈ બતાવી આપે છે તે નહીં બનત.

અને તોપણ મામણો જેવા જોઈએ એવા નથી, કહું વાત ખીગડી છે ખરી, એ વહમ ગુલીના મગજમાંથી ગયો નહી. જે ગાંધીને કાંઈખી થયું તો સઘળું સત્યાનાસ! એ વિચારે ગુલીને આખી રાત ધેસ્યા કીધી. તે અડધી જોઈ વેહલી ઉઠી. ગાંધી ગુલીની પાછળ તોપણ ધારા પ્રમાણે સકારે ઉઠ્યો. સહવારજી પ્રહરથી વર વહુ વચેની રાતની ધનિતેજરી બરેલી વાત પાછી ચાલી.

“ગુલી, તું ખાતરી રાખ કે મેં ખૂતરી કરવાનો ઠરાવ કીધો છે.” ગાંધીએ નિશ્ચય જણાવ્યો. “મેં આજે આપણા ડાક્ટર રતનજી પાસે તપાસ કરાવવાનો ઠરાવ કીધો છે.

“ગાંધી, હું તમારી સાથે ડાક્ટરને ત્યાં આવું?” ગુલીએ ખાચેરા કીધી.

“નહી, નહી, ગુલી. તારું શું કામ છે?”
ગાંધીજી સમજાવવા પડી. “તારા દેખતાં
ડાક્ટર બરાબર તપાસશે નહી.”

“અને ડાક્ટર રતનજીનો જવાબ મને
ત્યારે કેહશે?”

“બપોરે જમવા આવીશ ત્યારે?”

“નહી. ત્યાંવેર મારીથી થોપાશે નહી.”

“તે થોપાવું જોઈએ, ગુલી. એવો કેવો
અધીરો જીવ રાખવો? આપણે તો આ-
હીશું કે આપણને પાંચ દેવ અને આપણે
હડીને આવીએ જઈએ. આપણે તો આહીશું
કે આપણે ડાક્ટરના મગજમાં પેસી વલણે
અને તે મત શું આપશે તે અગાઉથી

જોઈ લઈએ. આપણે તો આહીશું કે મા-
ણસનાં દિલ કામનાં બતાવેલાં હોય અને
તેમાંથી બધું જોઈ શકીએ. પણ તે કેમ બ-
નશે, ગુલી? આપણ માણસ છીએ તે આ-
પણે જાણી જવું નહી જોઈએ.”

આ ટુક પણ સુભાષિત બાપણની ગુલી
ઉપર અસર થઈ. તે સમજી સ્ત્રીએ વધારે
હિતતેજસી બતાવી નહી. ગુલીએ તેને એ-
કલો જવા દીધો, પણ તેને ધેરના આંગ-
ણા મુધી મુકવા આવી અને રસ્તા ઉપર
તેની પીઠ દેખાઈ ત્યાંમુધી તે જોતી હતી
રહી. કેવી હિતતેજસી!

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ગુલી, એક મદ.

ગાંધી સરેસ્તા પ્રમાણે ધેરથી ગૃયો—તે
પેહલાં પોતાના ગ્રીહકર્તા ત્યાં અને પછી
ડાક્ટરને ત્યાં ગયો. પેહલાં તે પેટનું કરવા
અને પછી પોતાની તનદરેસ્તી ઉપર ધ્યાન
આપવા ગયો. તે પેહલાં પોતાના જ્ઞાલાંઓ
તરફની પેહી પોતા તરફની ફરજ બજાવ-
વા ગયો. તેણે તનદરેસ્તી પેહલાં અને ધ-
રાકી પછી તપાસવી હતી ખરી; પણ આ
અદેખી, એકલપેટી, ઠગારી, દેખામણી કુ-
નિયામાં ગરીબ માણસથી તેમ બની શ-
કતું નથી. ગરીબે તો પેહલાં પારકાંની ને
પછી પોતાની સેવા કરવી જોઈએ!

ગાંધી ડાક્ટર રતનજીને ધેર ગયો ત્યારે
તે બુજર્ગ તખીબ પોતાના કુટુંબ સાથે ના-
સ્તા ઉપર બેઠેલા હતા. ગાંધી સાથે તેવ-
ણને ઓળખાણ હતી, તેથી તેને અંદર
બોલાવ્યો પણ ગાંધી અંદર ગયો નહી. ડા-
ક્ટર પોતાના મસલતના ઓરડામાં આવે
ત્યાંમુધી ગાંધી ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

“કેમ મી. ગાંધીબાઈ, તમાને શું છે કે
મારી સાથે નાસ્તો લેવા નહી આપ્યા?”

ડાક્ટરે આવતાંનીવાર ગાંધીને શેકહેડ કરી
આવકાર દેતાં પુછ્યું.

“હા ડાક્ટર, મને કાંઈ છે. તેથી જ હું
નહી આવ્યો.” ગાંધી ગંભીરપણે બોલ્યો
“મને આજે એક દોસ્તની ગરજ પડી છે.
જે મને ખરું અને બોલ્યું કહી દેશે એવો
એક દોસ્ત જોઈએ. હું ધારું કે તમે મને
ખરેખરે કેહશો તેથી હું તમારી પાસે
આવ્યો.”

ડાક્ટર રતનજીએ તુર્ત જોયું કે હમેશા-
નો ધીરો તેનો આ ગ્રહક આજે કંઈ ઉ-
સકેરીયલો હતો. તેવણે તેને ધીરજ આપી,
ખરું કેહવાની કશુંકાત આપી અને તેનો
સંઘળો હેવાલ સાંભળ્યો.

“હીસન ઘણો મોટો તખીબ છે” સ-
ંઘળું સાંભળ્યા પછી ડાક્ટર રતનજીએ તર્ક
બાંધો. “તે બલે એવો નથી. તોપણ મી.
ગાંધીબાઈ, હું તમને સ્વદેવ તપાસ કરીને
મત આપું.”

ગાંધીને ડાક્ટરે ઘણી ધીરજની ઘણી
વાર લઈને તપાસ્યો. તેની સંઘળી હકીકત

પુછી. રાતના પરસેવ પડે છે? કાંઈ મુકી આંસી આવે છે? કાંઈ છાતીમાં ભાર લાગે છે? કાંઈ હાંફણ થાય છે? કાંઈ દમ સેતાં મુશકેલી લાગે છે? એ સધલું પુછ્યા પછી ડાકટરે છાતીને એકવાર ફરી થોડી યાત્રીને જુગલીવાટે સાંભલી જોઈ.

“અને હવે અરે કહો ડાકટર, તમે શું ધારો છો?” ગાંધી પોતાના અધ્યાનનાં બટન પોતાં બોલ્યા.

“અરે કહું તો તે એ છે કે ભ્યાંસુધી હું જોઈશું ત્યાંસુધી હાલ તમે કશી ધાસ્તીમાં નથી.”

“હાલની ધાસ્તીની વાત નથી.” ગાંધી અધીરો બન્યો. “ડાકટર ડેનીસન પણ હાલની કશી ધાસ્તી કેહતો નથી. પણ હવે પછીની વાત?”

“હવે પછીની માટે તો જોખમ અરે.”

“પણ મારાં ફેફસાં સલામત છે કે?”

“ન—ન—નહી. ધણાં સલામત નથી.”

“ફેફસાંમાં દર્દ છે?”

“હા. પણ અતિઘણો ફેલાવો પામેલું નથી. દર્દી ફેફસાંવાલાળો જીવે છે. સંભાળથી રહેશે તો તમે પણ જીવશો.”

“કોઈ મારો વીમો ઉતારશે?” ગાંધીએ તુર્તજ પુછ્યું.

“નહી. વીમો તો કોઈ નહી ઉતારે.”

“યદ્ય ચુકું ત્યારે, ડાકટર!” ગાંધીએ અફસોસ કીધો. “મારી અજલ આવી!”

“ગાંધીભાઈ, જો તમે એમ એડાં કાઢવાના હોવ, જો તમે એમ આશા છોડી દેવાના હોવ તો અરેઅરે કેહેવા માટે હું ધણો દિલગીર છું.” ડાકટરે ગાંધીને ધમકાવ્યો.

“હું તમોને ફરીથી કહું કે તમે સંભાળ લીધાથી હજી પણ કુઝા અટકાવશો અને ધણાં વર્ષ જીવશો.”

“ડાકટર, મને અરે કહો.” એકવાર ફરી ગાંધીએ અરજ ગુજારી.

“હું જો જાણું છું તેજી અરે કહું અને જો હું અરે માનતે નહી તો કેહેતે નહી.”

“અને વારું મારે આ શહેરમાં રહેવું કે અંહીથી જવું તે વિષે તમારું મત શું છે?”

“ડાકટર ડેનીસનને મળવું. બોલેબોલ મળવું. તમે અંહી નહી રહો તો સારું અને જેમ જલદી જાવો તેમ વધારે સારું.”

આ વાત પછી ગાંધી ઝાઝી વાર થોભ્યો નહી. તેની સ્ફુલ્બતા વખત યદ્ય ગયો હતો.

ગાંધીના જવા પછી થોડીજ વારમાં ડાકટર રતનજી સાંભલીને અચરત થયા કે ગાંધીની બાધડી. ગુલી તેને ત્યાં આવી હતી અને તે ડાકટરને મળવા માગતી હતી.

હા. ગુલીએ ગાંધીની સાથેજ ડાકટરને ત્યાં જવા માગ્યું હતું અને બ્યારે ગાંધીએ ગંભીર થઈને ના પાડી હતી ત્યારે ગુલી પેરમાંજ રહેવાને રાજી થઈ હતી. પણ તે ધીરજ થોડીજ વારની હતી.

ગુલી દરરોજ સહવારના નાની પીરોજને શિખવાનું લેસન આપવા બેસતી હતી.

આજે તે મોડી બેડી અને ખેડા પછી ચાર વખત પાછી ઉઠી. પીરોજને વંચાવતાં વંચાવતાં તે ખેવાર બાહાર જવાની સાડી પેહરી આવી અને ખેવાર જોણ પાછી કાંદડી. ડાકટર રતનજીને ત્યાં પોતે જવું કે નહી જવું તે વિષે વારાફરતી તેને આનાકાની થઈ. પણ અંતે તેને જ્યાં વગર નહી આવ્યું.

ડાકટર તુર્તજ ગુલી પાસે આવ્યા અને બીજી બખર અંતર પુછ્યા અગાઉ ગુલીએ જવા વાત છેડી. “ડાકટર સાહેબ, મારા ગાંધી કેમ છે? તેવણને શું કાંઈ વધારે છે?”

“તેવણને શું છે? કાંઈ નથી?” ડાકટરે કાનપર હાથ મુક્યા. તેવણને બખર નહી હતી કે ગાંધી ગુલીની સલાહથી તેવણની મસલતે આવ્યો હતો. અને બાઈ માણસ ધભરાય એવું તેને કાંઈ પણ કેહવાનો ડાકટરનો અધિકાર નહી હતો.

“પણ મારા ગાંધી હમણાં તમારી પાસે આવી ગયા કેની?” ગુલીએ બરસો આપ્યો. “મેંજ તેવણને તમારી પાસે મોકલ્યા. તેવણ કાલે ડાકટર ડેનીસન પાસે તપાસ કરાવી આવ્યા તે બધું એવણે પોતે મને કહું છું. ત્યારે મેં સલાહ આપી કે એકના ફરતાં બેતીં મત લીધેલાં બલાં. વાસતે હવે

મને કહો ડાકટર, કે મારા આવીદને શું છે?"

"તમે બધું જાણો છો, ગુલબાઈ, ત્યારે મને કેહેવાને અડચણ નથી કે ગાંધીબાઈ હમણાં જ આવી ગયા અને મેં સારીપેક તપાસ્યા છું."

"અને પછી? કાલવાસો ઈંગ્લેન્ડ ડાકટર ભૂલ્યો છે?"

"નહી. તે બૂલે એવો તખ્તીય નથી."

"પણ ત્યારે શું તેણે કહ્યું તે બધું ખરું છે?"

"ચોકસ હદ સુધી ખરું છે. પણ તમે અને તમારા વર ખીહો છો તેટલું ખરું નથી."

"પણ એવણની છાતી કેમ ડિ?"

"ધણી સારી નથી. ફેફસાં પર કંસર લાગે છે."

"કંસર કેવી? નાપાક ખીની?"

"હજી તે શરૂઆત છે. બસ ઉપાય કરવા જોઈએ."

"પણ ઉપાયથી મારા વરની તનદરેસ્તી સુધરશે કે?"

"હું ધારું કે સુધરશે. તમેને આશા છેડી દેવાનું કશું કારણ નથી. જો સારી માવજત લેશો તો ગાંધીને ઘણાં વર્ષ જીવવાની પુરતી આશા રાખું છું. એક વાતમાં હું ડાકટર ડોનીસન સાથે પુરતો એકમત છું અને તે એ કે ગાંધીએ અંછી રેહવું નહીં જોઈએ."

"પણ ત્યારે મારા ધણી વિષે કાંઈ ધાસ્તી તો નથી?" ગુલીએ ફરીફરીથી પૂછ્યું.

"એવણ અરામ હાલતમાં તો નથી?"

"ધાસ્તીમાં નથી. તુર્ત વેલા કશો જોખમ નથી." ડાકટર રતનજીએ ગંભીર ધીથી ડાહ્યું હલાવ્યું "પણ એમનું એમ ચાલવા દેવું નહીં જોઈએ. માવજતના ઉપાય એકદમ ચાલુ કરવા જોઈએ. પેહલી માવજત એ કે જો ગાંધીથી અંછીથી નીકળી જવાય તો જવું."

"જવાય કે નહીં જવાય તોપણ હવે અંછી વધારે રેહવું નહીં જોઈએ" ગુલીએ ઠરાવ જણાવ્યો. "ડાકટરની સલાહ મળી

કે પછી ખીજે વિચાર કરવો નહીં જોઈએ. હું ખુશી એટલી જ છું કે હું ખીહતી હતી તેટલી એમ્મોની માઠી હાલત નથી."

"હાલત જોખમ બરેલી છે, પણ ધણી અરામ નથી. વધારે સમતોલ હવા, હવાના એછા ફેરફાર, અને કામની હેજગારીમાંથી થોડા છુટકારો હજીખી એવણને ધણી ગુણ કરશે. લાખ રૂપીઆ અંછી મળતા હોય તોપણ એવણને અંછી રાખતાં ના, અને એમ હું કહું છું તેમાં મને તો નુકસાન છે, કેમકે મી. ગાંધીના જવાથી હું તો એક દોસ્ત અને ધરાકને ખોહીશ."

ગુલી ડાકટર રતનજીના ધણીક ઉપકાર માર્ગને ઘેર ગઈ, પણ કાલે જવા દુઃખના બોળ સાથે ગાંધી ઘેર આવ્યો હતો તે કરતાં ગુલી ઉપરનો ગમનો બોલો હલકો નહીં હતો.

તેને પરણાવતી વખતના તેના બેહશ્તી બાપનાં વચનો ગુલીને યાદ આવ્યાં. "ગુલી, ગરીબની બાયડી થવામાં ધણી જોખમ છે. ગરીબાઈમાં ધણાં સંકટો અમવાનાં હોય છે." ગુલીને લાગ્યું કે દીનિયારજી દસ્તુરની આ ચેતવણી ખરી પડવાનો જાણે કે વખત આવ્યો હોય.

પણ તે આંખો જીંઘાડી ગુખીને ગાંધી સાથે પરણી હતી. ગરીબાઈનાં સંકટ અમવાની તેણે હિસત ખતાવી હતી અને તેણે ઠરાવ કરીને તે પરણી હતી. જેમ પિતાનાં વચનો તેમજ તેના પોતાનો ઠરાવ પણ ગુલીને સંભારી આવ્યો.

ધીરજ અને હિમત સિવાય ખીજે કશો બારો નહીં હતો. ભ્યાં ત્યાંથી તેનો વર સલામત રેહ અને હજી ધણું બિગડ્યું નથી તેટલામાં જ મામલો સુધરી જાય એવું કરવું એ ગુલીના મરદાનગી બરેલો ઠરાવ હતો.

ગાંધી ઘેર જમવા આવે તેટલા વખત કામની વચે જલદી નિકલી ગયો. પછી જેમ ગાંધીને આવવાનો વખત થયો તેમ ગુલી પાછી ઇનતેજર થતી ગઈ.

ગાંધી કાળ કરતાં આજે વધારે ખુશી હતો. તે ખરેખર ખુશી હતો તે કરતાં વધારે ખુશી દેખાવાનું ડાહ્ય કરતો હતો. “ગુલી, મારે કામ આપણે ધારવા નેટલું બેઠકેલું નથી હો.” તે આવતાંનીવાર ગુલીને રાજી રાખવાને બોલ્યો. “ડાકટર રતનજી સાફ કેહ્યું કે એવાને એવા તો હું ધણાં વર્ષ કાઢાડીશ.”

“હું તે જાણું છું.” ગુલીએ ગાંધીને અચરત કીધો. “મને માફ કરજો. મારી ધોરજ રહી નહી, મોટે હું રતનજીને મળી આવીશ. તે કેહ્યું કે હજી તમે ધરડી ઉમરના થશો.”

અંહી માઠી ખેંચર ખંને ડાકટરની સલાહ બેહુને કેવી એકમુરખી મળી હતી તે સરખાવા બેઠાં.

“હવે ઉપાય એકજ છે, ગાંધી.” ગુલી કરેમરીને બોલી “ડાકટર રતનજી કેહ્યું કે લાખ રૂપીઆ મળતા હોય તોપણ તમારે અંહી રહેવું નહી જોઇયે.”

“મને એટલું બધું કહ્યું થી. મને તો કહ્યું કે અરગજો જવાય તો જાવો.”

“નહી, નહી, ગાંધી. ડાકટર ચોકેસ કેહ્યું અને તેમાં બેહુ ડાકટરો એકમત થવાથી તે ધણીજ મજબૂત સલાહ થઇ પડી છે કે તમારો જીવો જીવ બચવાની આશામાં આશાએજ કે અંહી રહેવું નહી. હવે ત્યારે એ વિષે વધારે વિચાર કરવાને રહ્યો નથી. જવા નિકળ્યા તો જવું. આપણે એકદમજ જવું.”

પણ ક્યાં જવું? શું ચાકરી તદ્દન છોડીને જવું? પછી પેટ કેમ ભરવું? આ સઘલા ગુમવાડાએ ગાંધીએ ઉઠાવ્યા અને ગુલી તે સમજાવી શકી નહી. પણ અમદાવાદ છોડી જવાનો ગાંધીએ કીધો તો કીધો અને હવે ધણી મસીહોતો તેને લગતી કોઈવચ્છો વિષે ચાલી.

ગાંધીએ કેળવણીખાતાંના પોતાના વાંડને પોતાની બદલી વિષે લખ્યું પણ જવાબ મળ્યા કે તુર્ત વેલાં મુંબઈમાં કશી

પણ જગ્યા ખાલી નહી હતી. પુણામાં પણ નહી હતી. કેષે નહી હતી.

પણ એકગમથી દરદનું અને ખીજી તરફથી ડાકટરનું દખાણ તો વધતુંજ ચાલ્યું. ગડબડ સડબડમાં એક મહીનો નીકલી ગયો. તેટલામાં ગાંધીની નબલાઇ વધી ગઈ. તે ખેવાર અચખૂચ બેશુધ થઇ રહ્યો એટલુંજ નહી પણ તેના ગલામાં સુકી ખાંસીનો ખખડાટ પણ વધ્યો. ગાંધીને કેટલાંક ખાનગી શિખવવા જવાનાં ઠેકાણાં છોડી દેવાં પડ્યાં અને તેની આવકમાં ઘટારો થયો.

આવા વખતેમાં ફેરફારને મોટે જવાની ડાકટરની સલાહ વધારે તાકીદ બલકે તપ્તે બજેલી થઈ પડી. અગરજો બદલી જાહીજ થઈ શકે તો લાંખી મુદતની રજાને મોટે ગાંધીએ પુછાવી જોઈ. તેને જવાબ મળ્યો કે અડધા પગાર ઉપર તે પાંચ છ મહીનાની રજાએ જવા માગશે તો તે ખતી શકશે.

આ હુકમનો લાભ લઈ મુંબઈ જવાને ગાંધીએ ઠરાવ કીધો—ખરાખર બોલીયોતો તેને ઠરાવ કરવાની ગુલીએ ફરજ પાડી.

મુંબઈમાં તેનાં સગાં જ્ઞાતાં કોઈ નથી, સિવાયે તેના મામા રસતમજી કુપારા અને તેની પીતરાઈ મેહરબાઈ. પણ ગાંધીએ પોતેજ પોતાના સસરા દીનિયારજી દસ્તુર આગળ પોતાની મુલાકાતની પેહલેજ દેહાડે જાહેર કીધું તેમ આ મામાએ તો તેને કાહડી મેળી પોતાના વારસામાંથી ખાતલ કીધો હતો, અને પીતરાઈ મેહરબાઈ સાથે ગાંધીને આજ લાંખી મુદતનો કશો સંબંધ નહી હતો.

શેઠ રસતમજી કુપારા, હમેરાના દર્દી હતા અને લકવાથી આજે મરે, કાલે મરે, કરતાં તેવણ આજવેર જીવતા રહ્યા હતા, પણ હવે ગાંધીને ખખર મળી હતી કે તેવણ છેક મરણાંતે આવ્યા હતા અને હવે તેવણની આજી દિવસ જીવવાની આશા નહી હતી. ગાંધીની મસીઆહ મેહરબાઈ

જેને રસતમજી દુખાસે ઘીકરી કરી લીધી હતી, તે આ લાંબા અંતરમાં મનચેરજી મોટાભાઈ નામના એક માતપર વકીલ સાથે પરણી ગઈ હતી અને મુંબઈમાં જ પોતાના ઘણી તથા બચ્ચાંઓ સાથે ઘણાં મુંબઈ, બપકાઈ અને આબરૂથી રહેતી હતી.

આ બે દાલતમંદ સગાંઓ ગાંધીને અત્યાર સુધી તો કરા કામનાં નહીં હતાં, તોપણ ગાંધીને હિમત હતી કે આજે નહીં તો કોઈ દહાડે તેઓ ઘણાં નહીં તો થોડાં કામમાંથી આવી શકશે. તેના આવા નબળા વખતમાં, તેનાં આવાં મોટાં હુકુમ સાથે રસતમજી દુખારા અને તેવણની વારસ મેહરબાઈ ગાંધી તરફ નહીં તો તેનાં ખાળકો તરફ જશે, અને હમણાં નહીં તો કોઈ અગત્યની વખતે પૈસાની નહીં તો કાંઈ લાગવગની યા ખીજી મદદ આપશે.

નજીકનાં સગાંઓની આ દૂરની આરાહ ઉપર ગાંધીને મુંબઈ પસંદ કરવાની કાંઈક વધુ ઉલટ થઈ. “એ લોકો કાંઈ નહીં તો કોઈ દહાડે મારી બલામણુ તો કરશે?” બચ્ચાં સુવા અથા પછી એક રાત્રે ગાંધી પોતાના સરેસ્તા મુજબ ગુલી સાથે એકાંત મસજીદ કરતાં બેઠા, “રસતમજી મામા તો કાંઈ જીવવાના નથી, પણ મેહરબાઈ માતપર છે, તેના વર વગવાલો છે. તેઓ પાસે હું કાંઈ બક્ષેરા તો માગવા નહીં જાવું,

પણ મુંબઈમાં મારે મોટે કોઈને કાંઈ બલામણુ કરવી હોય તો તે કરાવી શકાશે.”

“અને તેઓની ખીજી મદદ માગવી પડે તો નહીં કાં માંગો, ગાંધો?” ગુલીએ લગાર નવાઈથી પુછ્યું.

“કારણ કે મેહરબાઈ કાંઈ દાધાબલ્યા સ્વભાવની બેરી છે.” ગાંધીએ બોલાસો કીધો. “તે લગાર એકલપેટી છે, વળી કુંજરી ને બલીઅલ છે, અને કોઈના ઉપર ઉપકાર કરે એટલી પરોપકારી નથી. આપણે તેની સાથે ઝાઝું કામ પાડશું નહીં. મદદની કશી માગણીથી આપણે તેને કંટણો આપીશું નહીં. આપણે લગાર મીઠી નજર રાખીને અને એ માતપર સગાંને માન આપીને દુરથી નૂં દુરથી આપણા મારગસર રહીશું અને ધણું થશે તો કોઈને મારી બલમણુ કરાવવી પડે ત્યારે જ એની અથવા મનચેરજી મોટાભાઈની મદદ માગીશું.”

“ત્યારે તો ગાંધી આપણે મુંબઈ જવાના એકેદરે ઠરાવ ઉપર આવી જાય.” ગુલીએ ઉમેદ બતાવી અને ગાંધીએ તેજ ઠરાવ કીધો.

“કોણ જાણે? એમાંથી કદાચ આપણું કાંઈ સારું થવાનું હશે.” ગુલીએ હિમત પકડી અને સમૂહ પેરબાર મુંબઈ ઉઠાવી લઈ જવાની તે તેંચારીમાં પડી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

મોતનું એક પિછાણું.

મુંબઈના મજગામમાં નવાબના તલાવની સામેના બંગલાશ્રેણી પેશની હારમાં એક જીની કાશીનના બંગલામાં નવી કાશીનના ફરનીચર વચે એક વચલી ઉમરનો માણસ મરવા મુતેલો હતો. તે ઘણાં ધરડા નહીં પણ સાઠ વરસની અંદરની ઉ-

મરનો હતો. તે ગરીબ નહીં હતો પણ ને માતપર જીતે પૈસે બખીલાઈથી ગરીબી ભાગવેલો તેની હાલત હતી. તેના પૈસા ટકા, પેરબાર, વાડી બગીચા હતાં, પણ ખીજા ઘણાક પૈસાદારની પેઠે તે પોતે વાપરવાના નહીં હતા—એ તો સૈવ ખીજાને

મોટા હતા. તેના ધંધા મોટા હતા, દોલત સારી હતી, આખર મધ્યમ હતી, પણ ના દોલત, ના ધનમાલ, કે ના આખર ધનિત તેનું આ પાસે આવેલું મોત અટકાવી શકતાં હતાં.

હુનાળાની મોસમ હતી. ચોમાસું માથે આવ્યું હતું પણ ખેતું નહીં હતું. જે હુનાળાની મોસમમાં ગુમાસ્તાના ગાંધીએ પોતાના અંગ ઉપરનું ફલાનગ કાઢાડી નાખવા મોટા ડાકટર ડનીસનનો કપડો સાંભળ્યો હતો તેજ હુનાળાનો આ હીંગામ હતો. જે હુનાળામાં ગાંધી પોતાના અસલ રેહકાણું ને છેલી સલામ કરી મુંબઈ જવાની દુઃખ ભરેલી તૈયારીમાં રોકાયો હતો, તેજ હુનાળામાં ગાંધીનો મામો રસતમજી દુબારા આ જહાન છોડી જવાની વધારે મોટી તૈયારીમાં મરાજૂલ હતો.

દર્દીના આરડા અછી રીતે અત્રસ્તા કરેલા હતા. તેમાં કશી વાણી નહીં હતી, કશી ચીજની તંગી નહીં હતી. પૈસાએ પુરી પાડેલી હમાચીજની સગવડો સઘલી પાસે હતી અને તોપણ દર્દીને પોતાને ચેન કે કરાર નહીં હતા. તે પોતાના મુંદર આટલા ઉપર તડકડો અને આણીમેરથી પેલીમેર અવત્યાં મારતો આકુલ આકુલ પડેલો હતો. તે આંખોથી ડાલા ફાડીને જોતો હતો, તે આંગળાંની મુઠી વાલી રાખતો અને પોતાના દુઃખની કલંતરથી જાણે શરીર વળ આતું હોય તેમ તે બિજાનામાં મરડાઈને અડેલો હતો.

તે શાનું દુઃખ હતું? પૈસાટકાનું તો નહીં, કેમકે તેના પૈસા જોકે શેરસટાના વખતમાં ધણા ગયા હતા તોપણ હજી ધણા રહ્યા હતા. હવે અજલની ધડીએ જ્યારે તેને યાદ આવતી કે તે કાંઈ પોતાના પૈસા પોતાની સાથે બાંધી લઈ જવાનો નર્થ જ્યારે તે પૈસાની માત્ર ફિકર કરે ખીજી. તેને ખચ્ચાં છોકરાંની ફિકર નહીં હતી, કેમકે છોયાં છોકરાં તો જોને હતાંજ નહીં. તેનું મગજ તો કાંઈ આગલી યાદમાં પેસી ગયું હતું.

તે કાંઈ દુઃખ ખતાવતો હતો. કાંઈ પસંતાવો કરતો હતો. મોતની વખત તેને કાંઈ સંભારી આવ્યું હતું.

“અરે અરે! મેં તેને મારાથી દૂર કાં કીધો?” તે પોતાના મોતના બિછાણા ઉપર એકલો બડબડતો હતો. “મેં એને મારા પાસેથી હાંકી કાં કાઢાડ્યો? એક કુતરાની પેઠે મેં તેને હરકાતો કાં? નહીં સગાં, નહીં જ્હાલાં એવી હાલતમાં મેં તેને દુનિયામાં વીહલો મુડ્યો કે જે દુનિયામાં તેને મળે તો તે ખાય નહીં તો ભુખે મરે. મારી બેહનનો એકપુરો દીકરો, તેની મામરી ગયલી, બાપ મરી ગયલો, અને તેઓ એ દીકરુંને મારા આધાર ઉપર મને સોંપી ગયલાં તેનેજ મેં મારા આત્મા તલેથી હાંકી કાઢાડ્યો તો હવે હું મરી જવુંછ, મારી બેહનને મળવાનો વખત આવ્યોછ, ત્યારે તેને હું શે જવાબ દઈશ?”

આ તો મરતી વખતે રસતમજી મામા પોતાના બાણેજને કરેલા ગેરધનસાફને મોટા પશ્ચાતાપના દુઃખમાં પહેલું હતા. ગુમાસ્તાના ગાંધીને તેણે વગર વાંકે પોતાની સહાયતા તલેથી હાંકી કાઢાડી દુનિયામાં અડતો કીધો હતો. “વગર વાંકે” કહીશું, તો જોકે ગાંધી પોતાના મામા તરફ નાફરમાન થયો હતો અરે. પણ નાફરમાન શામાં? તેણે કાંઈ ચોરી લુછાઈ કીધી નહીં હતી, તેણે કોઈનાં ગેલાં ફાંસ્યાં નહીં હતાં, તેણે કાંઈ વીભિચાર કે બદીમાં પોતાની બુનિયાદને એવ જગાડી નહીં હતી. તે માત્ર નાફરમાન એટલોજ થયો કે તેનો આ મામા તેને કેળવણી લેતો બધ પાડી અને દુનિયામાં નામદારી મેળવવાનો તેનો લોભ તોડી નાખી તેને દુખારના ધંધામાં નાખવા માંગતો હતો, તેમ ગાંધી સાક્ષી થઈ મામાને નાફરમાન થયો તે અચીત કોઈ મોટું પાપ કેહવાય નહીં. અને તોપણ એટલા નજીવા વાંક સાફ, બરાબર બોલીએ તો નહીં વાંકનો વાંક ગણીને તેને હાંકી કાઢાડવામાં રસતમજી દુખાશે પોતે મોટા

વાંક કીધો હતો, તે વાંક તેને માતની ધંડીએ જેમજેમ યાદ આવતો હતો તેમ તેમ તે વધુ પસતાવામાં ગીરકૃતાર થતો હતો.

તે પોતાના પિછાણા ઉપર એકલો પડેલો હતો. માતના પિછાણા ઉપર માણસ એકલો જ નહીં હોય તો તેની સાથે ખીચું કાણ મરવા સુતું હશે? પણ તેને દિલાસો દેવા, તેના કુખી દિલ ઉપર પડતા કુખના આ ચોખ્ખા ઓછા કરવા તેની આગળ કોઈ નહીં હતું. અગરજો તેણે ગાંધીને કાહડી મેળ્યો નહીં હોત તો આ વખતે તે કરી લીધેલા દીકરા અને કદાચ તેનું આખું કુટુંબ તેના માતની ધડીનું કુખ ઘટાડવાને તેની આગળ હોત. અગર કુખ ઘટાડવા નહીં તો મરતી વખતે મામાને ધીરજ આપવા તો હાજર હોત તો આમ છેલી ધડીએ એકલું કુખ ખમવું તો નહીં પડત.

તેમ નહીં તો હવે ગાંધીને કાહડી મેળ્યા પછીખી અજલની ધડીએ તેની સામેના ગુસો કાહડી નાખી તેને પાછો ખોલાવ્યો હોત તો તેની આગળ પોતાની ઠાઠાતી ખોલી કરી અને તેને કાનમાં રખડતો કરવા માટે તેની માફી આહી રસ્તમજ મામા વધારે ધીરજથી પોતાના પ્રાણ સુકત. એટલી પ્રણ ધીરજ આ ગુસાવાન ધરડા શેઠના નસીબમાં નહીં હતી. તેવણને ગાંધીને ખોલાવી મગાવાની પોતાની આ મોટી જૂલ સુધારવાની અકલ ઘણી મોટી જૂલ પડી હતી અને તેથી તેવણને વધારે પસતાવો થતો હતો.

“અરે! અરે! એ બિચારાની બેહસ્તન માને હું શો જવાબ દઈશ?” કોઈની રાહ જોતા હોય તેમ રસ્તમજ કુખાસ પોતાથી ઉઠાવું નહીં હતું તે જતાં ઉઠવાનાં ફાંફાં મારી પોતાના માતના પિછાણાની સામેના ખારણામાં જોઈને તથા કોઈના પગલાં સાંભળવાને આતુર હોય તેમ સાંભળવાના કાન કડીને અંતે કોઈ નહીં આવ્યું ત્યારે પાછો પસ્તાવે પૂર ખલાવો ચલાવ્યો. “હા! હું બેહનને કીએ નાકે જઈ મળીશ અને તેને

કીએ માહરે જવાબ દઈશ? ત્યારે એ બેહસ્તન મરવા સુતી—જેમ આજે હું મરવા સુતો છું તેજ મિશાલે—ત્યારે તેણે મને પિછાણા આગળ ખોલાવી પોતાના દીકરા ગાંધીનું પાંખરું મારા હાથમાં સુકી કહ્યું કે ‘રસ્તમજ, મારા સમ જે તમે મારાં આખચ્યાને સંભાળ્યું નહીં તો. એ બાપ વગરનો છે, હવે એ માય વગરનો થશે, એના બાપ તમેજ થજો ને એની મા પણ તમેજ થજો અને ખોદા તમારું ખાનું આપાદ કરશે.’ મારી બેહનને આ ચેલું વચન મેં શું પાલ્યું? મેં ફક્ત મારી હજત પુરી પાડવા તેને કાહડી મેળ્યો. અગરજો તે કુનિયામાં ભુખે મરતો હશે, ગરીબાઈની હાથ વેહલામાં હશે તો તે મારે લીધે હશે—પણ જો તે સુખી થયો હશે અને રજતો કમાતો હશે તો તે મારીથી નહીં પણ પોતાની અકલથી અને પોતાના ઉદ્યોગથી હશે. પણ હું એની માને પેલી જીહાનમાં શો જવાબ દઈશ? અરે! કોઈ મને ખોલાસો કરશે?”

પોતાના પશ્ચાતાપના આ પાછલા રાખદે રસ્તમજ કુખાશના મોહમાંથી એટિ સાદે ખોળાઈ ગયા અને એક ચાકર જે દૂર બેસીને તપસ્યા કરતો હતો તે સાંભળીને આગળ દોડી આવ્યો. ડાકટર કેહતો હતો કે શેઠનો એક ધડીનો બરસો નહીં હતો, કદાચ એમનાએમ ઘણા દહાડા કાહડ્યે અને કદાચ અચબૂચ પ્રાણ મેળી દશે, માટે તેવણને જોયા કરવાનો ડાકટરનો હુકમ હતો પણ “આ! કોઈ મને કેહશે? કોઈ ખોલાસો કરશે?” આમ શેઠનો પોકાર સાંભળીને ચાકર આગળ દોડી ગયો.

“સાહેબ, કોઈ કહોછ?” તેણે પુછ્યું.

“એ કોણ? કાવલા કે?” શેઠની આંખે અંધારા ફરી વળતાં હતાં, માટે ખરાબર પિછાણી તેવણે પુછ્યું. “શું કેહછ, કાવલા?”

“સાહેબે મને હાંક મારી. કોઈ કહોછ સાહેબ?” કાવલાએ જવાબ દીધો.

“નહી, કોઈ નહી. મેં ત્યારે હાંક મારી? તું શું કામ બેસી રહોછ? નિકલ, જાં અંહીથી.”

“વાઈ સાહેબ. પણ કાંઈ જોઈયેછ ? સાહેબ, જરા કાંઈ લાવું? સુપ લાવું?”

નહી. રસ્તમજી શેઠનો જીવ શરીરના આ ઓલિયામાંથી નિકલી જવાને વખતે તેને ખાવા પીવા શું ગમે? તેનો જીવ ખીજી ગમ હતો. એક હાથ ઉપર તે તેના આવતાં ભવિષ્યના ભયમાં ભરાયો હતો, ખીજા હાથ ઉપર પોતાના યુજરેલા વખતમાં પોતે કરેલા ગેરધનસાક્ષતા પસતાવામાં ભરાયો હતો.

કાવલો એકવાર ફરી તેવણના પગ ઉપરથી ખીશી ગયલી શાઝ તેવણને હોરાડી તેવણના હુકમ મુજબ આગળથી દૂર ગયો.

“કાવલા, તે લોકો આપ્યાં નથી કે?” રસ્તમજીએ તેને પાછો હાંક મારી પુછ્યું.

“નહી, મુસ્લી સાહેબ. હજી નથી આપ્યાં.”

“ક્યારે આવશે?” શેઠે નિરાસ વ્યક્ત કરિયાદ કરી. “જોની જોની, કાંઈ ખીશી-એથી દેખાયછ? જો દૂરથી ગાડી નજરે પડે તો ધશારત કર કે જલદી દોડતાં આવે. એ લોકો ક્યારે આવશે?”

“સાહેબ, આજે વરસાદ ઝાઝો છે. તેથી એ લોકોને આવતાં અડચણ પડતી હશે, સરદી લાગતી હશે.”

“પણ તું જા. હું કહુંછ તેમ કર. સામે રસતા ઉપર જા અને અંહી આવવાની ઉતાવળ કરાવ.”

કાવલો તેઓને સાંભા તેડવા ગયો અને રસ્તમજી શેઠ એકવાર ફરી કાંઈ સંભળાવું હોય તેમ કાન ઊંચા કરી, કાંઈ દેખાવું હોય તેમ આંખે હાથનો એથી કરી પોતાના કુખની કલતર વચે ખલાપાના મહસાગરમાં પાછા પડ્યા. થોડીવાર તો ગૂપચૂપ પડી રહ્યા, પણ પછી વળી પાછા તેવણને ઉસકેરનારા મનના જુસાએ ઉભરી નિકળ્યા.

“હજીથી જૂલ સુધરી શકશે—હજી ખી હું ધનસાક્ષ આપી શકશો.” તેવણ અડખડ્યા અને વળી પાછી “એ લોકો ક્યારે આવશે?” તેની આતુરતાભરી વાટ જોતા રહ્યા.

તેવણ કોણની વાટ જોતા હતા? પોતાના ગાંધી અને તેની ખાયડી ગુલીની વાઈ? મરતી વખતનો તેવણનો આ પસતાવો સમજો ગાંધી વિષે હતો ખરો, તેવણ પોતાના એ ગરીબ ભાણેજને પોતાના બિછાણા આગળ જોવા આહતા હતા ખરા.

ખારાં વાંચનારાંઓ, ધણાં જણ પોતાની હૈયાતીમાં બચ્ચાંને તુચ્છકારેછે—કેટલાકો તો બચ્ચાં આહતાં નથી, માંગતાં પણ નથી. પણ તેઓને પોતાની એકલી, એકલપેટી જીંદગીનો ખરો ખાલ આવી મોતની ધડીએ આવેછે. તેઓ મુલા એટલે તેઓને મનથી મુખી ગઈ દુનિયાં. તેમની હસતી સાથ તેમની એકલોદની હસતી પણ આખર થાયછે. તેઓની પછી તેઓનું કોઈ રહ્યું નહીં. તેઓનું નામ રાખનાર કોઈ મળે નહીં. છેલી ધડીએ તેમની આકરી કરનાર કોઈ મળે નહીં. તેવાં માણસો ગમે એટલો ખજનો મુકીને મરી જાય તોપણ તે શા ખપનો? તેના કરતાં જુવા પેલાં ગરીબની મુપડીમાં મરવાં મુતેલો એક ગરીબ પણ બચરવાલ ખાપ. તે મરતી વખતે પોતાના પરિવાર મંડળને પોતાની આસમાસ સંતોષકુંડાલામાં જોડીને કેવો સંતોષ પામેછે; તે તેના રડનારાં છે, તેનું નામ રાખનારાં છે, તેની પાછળ તેની આજ્ઞા વધારનારાં છે, એ ધીરજ મરતી વખતે તેને મોટું સુખ આપનારી છે.

ગુમાસ્તાના ગાંધીને શેઠ રસ્તમજી દુખારા મરતી વખતે પોતાની પાસે જોવા, ભેટવા આણે એ કુદરતી છે, પણ અચીત આજે એઓ તેની વાટ જોતા નથી. તેને પોતાની પાસે ખોલાવવાનો વિચાર તેવણને ધણો મોડો મુશ્કેલી કે ભ્યારે તે નહીં બને એવું હતું. ગાંધી ક્યાં છે તેની પણ તેવણને ખબર નહીં હતી. તેને કાહાડી મેળ્યા પછી તેવણે તેની સાથ કશો વેહવાર રાખેલો નહીં હતો. તે અમદાવાદમાં છે, કેથે પરણેલો છે, મુખી છે એટલું તેને મોટે કોઈ દહાડે કાંઈ સાંભળ્યું હતું. તે આ પસતાવાના વખતમાં

આવી જાગે ઓટલો પાસે નહીં હતો. નહીં, શેઠ તો કોઈ ખીજાંની રાહ જોતા હતા.

“કેમ કાવલા, તેમ્ને આપ્યાં?” શેઠને કારભારી કાવલો બિછાણા આગળ પાછો આવતાંજ તેવણે પુછ્યું.

“નહીં સાહેબ, હું દરવાજા બાહાર રસ્તાવેર જઈ આવ્યો, પણ તેમ્નેની કશી નિશાન જણાતી નથી.”

“ક્યારે આવશે? અરે! એ લોકો મને કાં ટવલાવેછ? ક્યારે આવશે?”

“આવતાં હશે સુરખી. નિકલી ચુક્યાં હશે.” કાવલાએ ધીરજ આપી. “મેં રાતના ખગી કરીને માણસ મોકલ્યું હતું અને તેને કહ્યું હતું કે સાથે લઈને આવે.”

“પણ એ લોકોને જોન મળી હશે કે નહીં?”

“મેં માણસ મોકલ્યું ત્યારે પાછલી રાતના ૪ વાગેલા હતા. મેહમવેર જતાં તેને એક કલાક લાગ્યો હશે અને તેમ્ને તુર્ત નિહ્યાં હશે તોપણ તે વખતે જોન નહીં હશે, મારે હું ધારૂં કે તેમ્ને ઘેરની ગાડીમાં નિકલ્યાં હશે અને તેથી આટલું મોડું થતું હશે.”

“હમણુ કેટલા વાગ્યા?”

“હજી તો સાડા છ વાગ્યાજ સાહેબ.” કાવલાએ કહ્યું.

“સાડા છ? અને મને અંધારું કેમ દીસ્યા કરેછ? હું તો ધૂાસ્તો હતો કે હજી રાતનો વખત ચાલેછ. સહવાર થઈ? ત્યારે

તો હજી મારી ભૂલ સુધારવાનો વખત છે. કાવલા, તું જા, ગાડી કરીને દોડતો જા, અને સોરાબરાહ વકીલને તેડી લાવ.”

“સોરાબરાહ વકીલને? હમણા?” કાવલો પુછતો ઉભી રહ્યો.

“હા હા. જા. દોડ. તેને કેહ કે હું મારે વીજ ફેરવવા માગુંછ. હજી થોડો વખત છે તેટલાંમાં વીજ ફેરવીને બરાબર કરવા માગુંછ, પણ વખત ઘણો નથી રહ્યો. વાસ્તે જલદી જા, દોડ, ઉભા નારેહ. અરે જા!!”

કાવલો દોડ્યો. શેઠ ધેલા થયા હોય એમ તેને લાગ્યું. પણ તેણે જવું જોઈયે. જો ગયો અને શેઠની આગળ એક ખીજા આકરને બેસાડી ગયો.

આજરીના ઓરડામાં સૂઈ પાછું શાંત થઈ ગયું, પણ રસ્તેજી શેઠની દુઃખની કાંસકરાંજ, બલાપા ભરેલી યાદ અને આતુરતા ભરેલી અધીરાઈ બંધ પડી નહીં હતી. “આ! તે ક્યારે આવશે? એ લોકોખી નહીં મળે?”

“ગાડી આવી સાહેબ!” અચૂપ ગાડીના ખડખડાટ સાંભળી આકર ખોલી ઉઠ્યો.

“કોણ આવ્યું? સોહરાબરાહ વકીલ કે?”

“નહીંજ. એ તો મેહરબાઈ આવ્યાંજ અને તેવણના વર મનચેરજી મોઠાભાઈ છેજ.”

રસ્તમજી દુબાસ મરણ કાઠે “કાગડે રાલે” જેની વાટ જોતા હતા તે એમ્નેજ હતાં.

પ્રકરણ . ૧૪ ચું.

ડાક્ટર કે વકીલ ?

મી. મનચેરજી મોઠાભાઈ ચુંબઈના જૂણા માતપર અને મરહુર વકીલ હતા. તેવણ મરાહુર હતા તેથી વકીલના ધંધામાં માતપર થયા હતા, પણ તેવણ માતપર થયા—બરાબર ખોલીએ તો માતપરમાં લખાયા—તેથી કરીને પછવાડેથી ઘણા મરાહુર થઈ ગયા હતા. તેવણનું નામ મોડું હતું, ઈજત

પણ મોટી હતી. ધંધામાં તેવણ ઘણા ફતેહમંદ હતા, તેવણની ધરાકી ઘણી હતી.

જુમાસ્તાનો ગાંધી એક નાના છોકરા લેખે ત્યારે પોતાના માતા શેઠ રસ્તમજી દુબાસને ત્યાં રહેલો હતો ત્યારે આજ ઘણા વર્ષ ઉપર મનચેરજી મોઠાભાઈ એ રસ્તમજી દુબાસની બાનજી મેહરબાઈ સાથે

પરણા હતા. મેહરી અને મનચેરજીના લગ્ન ઉપર ગાંધી પણ મેહરીની સાથે એક જ ઘેરમાં રહેતો હતો. જેમ ગાંધી તેમજ મેહરી એક જ મામા રસ્તમજી કુખારાના આમય ફેડલ પલાયલાં નિરાશ્રીત બાળકો હતાં. જેમ ગાંધીની તેમજ મેહરીની મા પણ રસ્તમજી શેઠની બેહત હતી અને જેમ ગાંધીની મા તેમજ મેહરીની મા પણ મરણ પામતી વેળા પોતાનાં આ બાળકનું પાળણ તેના મામા રસ્તમજીને સોંપી ગઈ હતી.

મારે આ બંને મસીઆઈ બાઈ બેહતે બચપણથી સાથે ઉછરેલાં હતાં. પણ તેમને બચપણથી આડું બાજનું નહીં હતું. તેઓ વચે મેલાપ થોડાજ હતા. તેમાં વળી મનચેરજી મોઢાબાઈને પૈયસ જવા પછી ગાંધી અને મેહરી વચે વેહવાર હજી એકો થયો—મેહરી કોઈ વખત પોતાના મામાને મળવા આવતી ત્યારેજ પોતાના આ પીતરાઈને મળતી હતી. પણ ગાંધીને તેના મામાએ કાહડી મળ્યા પછી તો મેહરીએ ગાંધીને તદ્દનજ વિસારી દીધા અને કદી યાદ કીધી નહી. તે ગાંધીને જુલીજ ગઈ હતી અને ગાંધીની ગુણી વિષે તો મેહરીને કશી ખબર પણ નહીં હતી.

મેહરબાઈને, અને મેહરબાઈને લીધે તેના વર મનચેરજી મોઢાબાઈને તેવુંજ જોઈતું હતું. તેઓ ગાંધીના અદેખાં હતાં અને તેથી જ્યારે ગાંધીને રસ્તમજી શેઠ કાહડી મળ્યા ત્યારે તેઓ મનમાં ખુશી થયાં હતાં તેમને ખુશી થવાનું કારણ હતું, કેમકે ગાંધીને એવારનિવાર કીધા પછી રસ્તમજી શેઠ મેહરીને દીકરી કરી લીધી અને દીકરી પણ માની લીધા. તેવજો ગાંધીને પોતાના વારસામાંથી બાતલ કરી, મેહરીને પોતાની એકલી વારસ બનાવી, અને મનચેરજી મોઢાબાઈએ પોતાનાં મામાસસરા પાસે તેવું વચીહતનાં કરાવી લીધું.

મામા મસ્તા પડ્યા ત્યારથી આ બાનજી અને જોના વર મામાની ચાકરીમાં

આમાં હાજર નહીં હતાં પણ દૂરથીને દૂરથી હિત ધણું બતાવતાં હતાં. તેઓ એક મેહમમાં રહેતાં હતાં એટલે તેમને મામાની ખીદમત સંબંધી ફરજ ઉઠાવાનું બાહણું અધું મળ્યું હતું. તેઓ મેહમમાં દરિયાની સરીજ ઉપર એક સુંદર બંગલો બંધાવીને રહેલાં હતાં, તેમનાં બચ્ચાં છોકરાંના કપીલો મોઢો હતો, તે કપીલા સાથે તેઓ પૈસે ટકે સુખી હતાં અને ગાડી ઘોડા તથા ચાકર નકરો સાથે મોજ કરતાં હતાં. આમ દૂર વસવું પડવાને લીધે રસ્તમજી મામાની ચાકરીમાં તેઓથી આગળ રહેવાઈ “શકારું નથી” તથા કરીને તેઓ “દિલગીર હતાં.”

ખીજા હથ ઉપર વળી રસ્તમજી મામાનું દુદ્ધ એવું જીનું અને લાંબી મુદતનું હતું કે મેહરી જેવી દૂર વસનારીને મામાની આગળ એક અનિશ્ચિત મુદત સુધી રહેતાં પરવડે નહી. તે ગઈ કાલે તો મામાને મળી ગઈ હતી, ત્યારે મામા “જેમનાતેમ” હતા. આ “જેમનાતેમ” માં ઘણો મોઢો અર્થ છે. એકે રસ્તમજી કુખારા ધીરધીરે મરતા જતા હતા, તે કોઈને જણાવું નહીં હતું. પણ ડાકટરને જવાબ એકજ હતો કે તેવણ નથી જીવવાના. જ્યારે મરશે તે ડાકટર કહી રહેતો નહીં હતો—એટલે મામા ધડીપલ હોય તોપણ “જેમનાતેમ” ગણાવતું હતા. મેહરી ધણીવાર ડાકટરને પુછી રહી હતી કે મામા હજી દહાડા કાહડશે કે? એટલે કે તેવણ જ્યારે મરશે? અથવા ખીજા બોલોમાં તેવણની દોલતના દલા સાથે તે મામાને મરવાની વાટ જોતી હતી. પણ તે ડાકટરને જીડુંજ સમજાવતી હતી. “મામા બિચાસ કેવાહલાક થાયછ! એવા એવાને જીવાડીને શું કામ દુઃખ દેખાડેછ! બિચારાની હલાકી તરફ દાદાર હોરમજી જોય અને મામા જલદી છુટે તો કેવું સાહે!”

ગઈ કાલે મામાને જોઈ જવા પછી તેવણ રાત્રે ધભરાયા, ઘણા બેહાલ થઈ ગયા, અને તેથી કાખારી કાવલાએ તાપડતોય

મેહરબાઈ અને મનચેરજીને તેડવા મોકલ્યાં. રસ્તમજી શેઠે પોતે તે લોકોને બોલાવવા કાવલાને ફરમાવ્યું હતું અને કાવલા જોતો કે શેઠ તેઓને મળવાને આતુરતા બરેલી તલપમાં તલપી રહ્યા હતા. શેઠ મરતી વખતે આ લોકોને મળીને કાંઈ કામ કરવા માંગતા હતા, પણ તે શું કામ છે તેની કાવલાને છેક સહવારે સમજ પડી કે ભ્યારે તેવણે સોહરાયશાહ વકીલને બોલાવા મોકલ્યો અને તેખી એમ કહીને કે હું માંડે વીલ ફરવવા માગું છું.

જેટલી વકીલને તેટલીજ મેહરી અને મનચેરજીને ભેટવાની તેવણની આતુરતા હતી. તેઓએ આવતાનીવાર રહેલાં તો ચક્રેથી પુછ્યું. તેમને જવાબ મળ્યો કે પાછલી રાતના ડાકટર કહી ગયા છે કે શેઠ હોશ્યારીથી વાતચીત કરે તે ઉપર બેંલવું નહી, કેમકે જે ઘડી આવે છે તે આ કુનિયામાં એઓની નથી એમ જાણવું. પણ ડાકટરોના જવા પછી શેઠ વધારે હોશ્યારીમાં આવ્યાં. મેહરીને ખબર મળી કે ડાકટરે કહી ગયા કે સહવાર પડ્યા અગાઉ તેવણુ ઝીમાઈ જશે, પણ તેને બદલે ચાકરે બોલ્યા કે શેઠ તો ઉસકેરાયલા રહ્યા છે અને ખામશદ પછી તો અતિથણુ હોશ્યાર થયા છે. રાતના મુદલ જીંદ્યા નથી અને સહવારથી સરી પડે વાત કરે છે.

આ હકીકત સાંભળીને માટી બેચર બેહુ તુર્તજ મામાના ઓરડામાં આવ્યાં. મનચેરજી એક મોટો, મુછાળો, લાંબો, કંઠવર, રાખવાલો ગૃહસ્થ હતો. તેણે ડગલો પેહરેલા હતો, માથે ઉભા પેનની પાઘડી અને પગમાં લાલ પાજની ઈન્જર સાથે રંગાણાનાં પૂટ હતાં. તે ઉમરે અઢાર લાગ્યા હતા, અને તેનું બોલવું ચાલવું સઘળું બપડામાંજ હતું. તેની ધણી આણીનો રાખ અને તાપ કાંઈ ઓછો નહી હતો. મેહરબાઈ પણ કદે જીંદી અને દેખાવે ખુબસુરત હતી. જોકે તે પોતાના વર સાથે ઉતાવળે દોડી આવી હતી તોપણ તેને હથેળ્યાંગડી તો હતીજ, એક કાનમાં

ખીલિયાનનું ઓરીંગ ઝલકતું તો હતુંજ, દિલમાં સુંદર સાડી ખડખડ તો થતીજ હતી.

મેહરબાઈ અને મનચેરજીએ આવીને મામાને એવા હાલ બેહાલ બોલા કે તેઓ બંનેએ પોતપોતામાં ઇશારતથી નકી કીધું કે મામા આજનો દહાડો કાહડે નહી. તેવણ હોશ્યારીમાં હતા, પણ મોતના દૂતનો દાંત તેવણના મેહરા ઉપર પડી ચુક્યો હતો. તેવણ બોલતા હતા, પણ લગાર બોખરે તોતરે મોતતા હતા. તેવણ વખતે વખત આંખે અંધારે ફરી વળવાની ફરિયાદ કરતા હતા અને કોઈ વખતે જવળ્ય દેતા તો કોઈ વખતે વળી જવાળ્ય નહી દેતા હતા. બરાબર બોલીએ તો મેહરીને મળવા માટે ગોયા તેવણની ધાંટીમાં જીવ વલગી રહ્યો હતો. તે વરેણુના આવતાવાર શેઠે તેમને બોલ્યાં હતાં.

“કેટલી વાર?” તેવણ બેહુને ધમકાવી ઉઠ્યા. “મરતી વખતે મને તમે લોકે આવા ડાલા તણાયા?”

“આંધરે મામા! જાણા! તમેને શું છે? એમ શું બોલો છ? કાંઈ ફિકર ના કરો.” મેહરી મામાના બિછાણા ઉપર બેસી તેવણને ભેટતાં બોલી.

“બાવા, અમે તો હજી વધારે જન્મદી આવતે.” મનચેરજીએ બોલાસો કીધો “પણ વર્ષાદ તો આવવા પડ્યો તે થોભ્યોજ નહી. પરીલ મુઠ્યા પછી આંખે રસતે ચુથણપુર પાણી અને બિચારા ઘોડા ચાલતાં થાકી ગયા અને અમે ગાડીમાંને ગાડીમાં સરદીથી થથરી ગયાં.”

“સાહેબ, સોહરાયશાહ વકીલ ઘેરમાં નથી” કાવલા જે તેને તેડવા ગયો હતો તે આ કોકાણે આવી બોલ્યો “તેવણનાં ઘેરમાં ફી ઇધાણી મળી છે તેવણ બાંય-બેલે કામે ગયા છે, ત્યાંથી સાહેબ ફરમાવો તો તેડી લાવું.”

“કાણે? ક્યાં?” રસ્તમજી શેઠે એટલા બેભાણુ થતા બોલ્યા કે વકીલને બોલાવા મોકલેલો તે જૂલો ગયા હતા. કાવલાએ વ-

ધારે મોટે બોલીને યાદ આપ્યાથી તેવ-
ણને યાદ આવી, પણ હવે તેવણે વકીલને
બોલાવા ના પાડી. “ના જતો, કાવલા,
ના જતો. વકીલનું શું કામ છે? મને વ-
કીલ જોઇતો નથી. મારો મનચેરજીની વ-
કીલ છે કેની? તેજ ખસ છે. મનચેરજી
મને વકીલનું કામ છે, તે તમેજ કરશો?”

“આખુશી સાહેબ. ફરમાવો.” મનચેરજી
તેની આગળ જઈ બોલ્યો.

“આકરને બાહાર મોકલો. કોઇને અંહી
આવવા ના દેતાં. મેહરી, તું મારી પાસે
બેસ, તું ને મનચેરજી બેહુ હું કહુંછ તે
સાંભળો. આજે આખી રાત મને જીંધ
આવી નથી. કાલે તમે આવી ગયા પછી—”

“હું નહીં આવ્યો હતો મુરખી, કાલે તો
મેહરીજી એકલી આવી હતી.” મનચેરજીએ
તુર્તજ શેઠને યાદ આપી.

“હા, મેહરી આવીતી.” શેઠને બાણું આવી.
“ત્યાર પછી તો હું ધણો ધબરાયો. મારું
કુઃખ ધણું વધું. આખી રાતની મારી જીંધ
ગર્હ ને મેં સહવારે પડતાંજ વકીલને તે-
ડાવ્યો.”

“વકીલને?” મનચેરજીએ નવાઇ સાથ
પૂછ્યું. “જીવ ધબરાયો ત્યારે ડાકટરને તે-
ડાવ્યો હશે. વકીલને શા માટે?”

“નહીં નહીં, વકીલનેજ તેડાવ્યો” રસ્ત-
મજી શેઠે પત્રી યાદથી કહ્યું. “મારા જી-
વને આખી રાત કરાર વધ્યો નહીં, મને
જરા એન પડ્યું નહીં, હું ધબરાયા કીધો
અને સહવારે મેં વકીલને તેડાવ્યો ત્યારેજ
ધીરજ આવી.”

“પણ મામા, બિમારી વચે વકીલનું
શું કામ?” મેહરીએ પૂછ્યું.

તું સાંભળતી તો.” મામાએ તેને ધમ-
કાવી. “મને વધારે બોલાવ ના. હું કહું
તે સાંભળ. તું મને ઉતાવળ ના કરાવ. હું
જાણુંછ કે તું ને તારેવર જુઓ ને આસાં
મેહબવરંથી આપ્યાંછ, પણ તોખી તમે
થોથો, પેહલાં મારું કામ કહુંછ તે કરો,
અને પેહલાં હું ધીરજ સાથે મરું એવું કરો.”

“ઓવારે! તમે એમ શું કાંટું કાંટું
બકોછ, મામા! તમેને જી! તમે કાલે ઉ-
ઠીને ઉભા થશો.”

“સાહેબ, તમે જે કહેો તે કરવાને તૈ-
યાર છીયે, ધબરાવો ના.” મનચેરજીએ સ-
ધારો આપ્યો.

“હા ડીકરો. તુંખી વકીલજી છે ને બધા
વકીલ સરખા, વાસતે સોહરાબશાહ વકી-
લને જે કામ સારે મેં બોલાવ્યો તે કામ
તું કરી શકશે અને તું કરે તો સોહરાબ-
શાહની શી જરૂર? જલદી કરો. વખત લા-
ગવો નહીં જોઇયે, તમારો નાસતો પાણી
પછી જાળે. અર્જલની દારી ઉપર મારો
જીવ જરા લટકી રહ્યોછ અને ધાંટીમાં
જીવનો વાવણો વલગી રહ્યોછ, તેમ તેમને
નથી, તમે તો હજી લાંબા આવરદે જી-
વજો. વાસતે મારું કામ કરી લ્યો, પછી હું
નિમિતે મરવા બાદ તમે ગમે એટલું આઈ
પીને મોજ કસ્યા કરશો. પેહલાં મારું કામ કરો
અને પછી મારા પેરમાં તમે તમારું કસ્યા કરજો.”

રસ્તમજી શેઠ આ સંધુલો કીધ પવનનો
બકારો કરતા હોય એવું મેહરી અને મન-
ચેરજીને લાગ્યું. મેહરીએ પોતાના વરને જી-
સારત કીધી કે મામાનું બેજીયું ગયું.

“અરે વેગોની! વેગોની! જોયા કું, ક-
શછ? કામ ચલાવોની.” રસ્તમજી શેઠ ધણી
નખલાઈ વચે બાટો તાણીને પોકારી ઉડ્યા.
જે કામ કરવાનું છે તે કહી ચુક્યા અને
આ વરવહુ નાકરમાનીથી તે બજવતાં નથી
એમ તેવણને લાગ્યું. “મને ખાટી કાં ક-
શછ? વેગોની.”

“પણ જી તમે શું કામ ફરમાવોછ તે
તો કેહતા નથી? તમારો હુકમ બજવવાને
આમે ના પાડતાં નથી.”

“મેં તમોને કહ્યું કેની? નહીં નહીં. મેં
કેહજી નથી કહ્યું.” શેઠ યાદ કરીને બોલ્યા.
“એ તો વકીલને બોલાવા મોકલતી વ-
ખતે મેં કાવલાને કહ્યું હતું. અરે! હું હવે
બુલતો જાણુંછ. મનચેરજી, મેહરી, મને
ધણું જાણું કુઃખ થાયછ જો.”

“સાહેબ, ધબરાવો ના” આ કુનિયાં આ-
ધેલો ધરડા માણસ આંખોમાંથી તરતર
આંસુ પાડતો હતો તે શાંત કરવાને વકીલ
સાહેબ બોલ્યા. “તમોને શું કુઝ છે ?
ડાકટરને બોલાવું ?”

“ નહી. ડાકટરથી ઉપાય થશે નહી. માંહે
કુઝ તનનું નથી, એ તો મનનું કુઝ છે,
તેમાં ડાકટર શું કરી શકવાનો છે ? મારાં
તનનું કુઝ તો જીનું છે, પણ આ તો મને
નવું કુઝ થયુંછ. મને બળાપો થાયછ,
પસતાવો થાયછ, અને તેનો ઉપાય ડાકટરના
હાથમાં નહી પણ તમો વકીલના હાથમાં છે.”

હવે મેહરીએ જોયું કે તેના મામા કાંઈ
કાંઈ કાંઈ બકતા નહી હતા પણ સુકરર મ-
તલબથી કાંઈ ચોક્કસ નેમ રાખતા હતા.

“મેહરી, મેં તુને ઘણી વખત મારી
પાસે બોલાવીછ, પણ આજે મેં જીવિજ
મતલબસર તુને બોલાવીછ. હું મરી જ-
વુંછ—મારી આખર આવીછ એમ આજ
રાત પછીજ મેં જોયુંછ, અને તે જોયા
પછીજ મેં આકલ આવીછ, વાંસતે મને
આકલ આવીછ તેટલાં મારી જીલ શુધારી
લેવા દેવો. સેં ને ખોટું કીધુંછ તે મરતી
વખતે ખરું કરવા દેવો. યાદ રાખજે દી-
કરી મેહરી, યાદ રાખજે મનચેરજી, કે જી
દગીમાં તમે કાંઈ પણ ખોટું કામ કરશે
તે મરણ વખતે મોતના બિજાણા ઉપર,
જેમ હમણા મને પસતાવો કરાવેછ તેમ,
તમોને નડશે અને મોતનું બિજાણું તે
ખોટાં કામની યાદથી કાંટા કવચનું બિજાણું
થઈ પડશે. અગરજે તમે મને આશ્રમ સાથ
મરવા દેવો તો મારા મોતના બિજાણા ઉપર
આ કાંટા ભોકાયછ તે દૂર કરવા દેવો.”

મેહરીને મામાની મક્કસદ વિષે હવે શક
આવવા લાગ્યા અને તે સમજતી ગઈ કે
મને લાભ થાય એવા મામાના ચેનચાળા નથી.

“દીકરા મનચેરજી, પેલી કબાટ બંધાડી તે
તેમાંથી કાગળ કાઢાડ. મેહરી, અંહી મારી
પાસે આવ, ને મનચેરજી મારા બિજાણા

આગળ લખેછ તેટલાં તું ખડિયો ધરી રહે.”

તેઓએ તેમ કીધું અને પુછ્યું કે “ચાલો
કહો સાહેબ, શું લખાવોછ ? કોઈપર કાગળ
લખવાનું છે ?”

“ નહી, મારે માંહે વીલ લખાવવું છે.”
રસ્તમજી મામા બોલ્યા.

“પણ સાહેબ, વીલ તો કરી ચુક્યાછ ?”
મેહરીએ ધબરાવેને પુછ્યું.

“ નહી, તે ખોટું વીલ છે. તે હું ખોટું
કરવા માગુંછ, તે હું ફેરવવા માગુંછ.”

આ ભયંકાર શબ્દો સાંભળીને મેહરીના
હાથ થડથડ ધ્રુજવા લાગ્યા અને જો મન-
ચેરજીએ ધરી નહી લીધા હોત તો તેના
હાથમાં પકડેલો શાહીનો ખડિયો પડી જત.

મનચેરજી મોટાભાઈ પણ મોહનું કુમ-
લાવીને પોતાની બાયકીનો મેહરીને બોલાવ્યા.

પણ રસ્તમજી શેઠને આ સમયે કાંઈ
દીસતું નહી હતું. તેવણની આંખે વધારે
ને વધારે અધારે આવતું હતું. તેવણને
આવાજ વધારે ને વધારે ખેસતો જતો
હતો. જેને મુદલ બોલાવે નહી એવી ડાક-
ટરની મને હતી તેણે આજે એટલીબધી
વાત કીધી કે એટલીવારમાં તો તેવણ ધ-
ણજ નખલા પડી ગયા હતા.

“મેહરી, મેહરી, મેં તુને મારી દીકરી
કરી લીધીછ” મામાનું ધ્યાન મધ્યું એ-
કજ વાતમાં ભરેલું હતું તેથી તેવણ આસ-
પાસ જોયા વગર બોલ્યા જતા હતા. “પણ
મેહરી, હું ઘણો ધાતકી છું, મેં એક ક-
સાઈપણું કીધુંછ, ગેરઠનસાઈ ગુજચોછ.”

“પણ કોણપર ? શું ?” મેહરી જગાર
ચીરડાને બોલી.

“મારા ગુમાસ્તાના ગાંધીપર. તેનો હું
તકસીરવાર થયોછ. તે તકસીર સુધારવા મા-
ગુંછ. મારા ગાંધીને મેં વીલમાંથી બાતલ
કીધીછ. તે માંહે વીલ હું ફેરવવા માગુંછ.”

મેહરી અને મનચેરજી મેહરીને માટે આમાઠા
સમાચાર હતા અને તેઓ મેહરી નાસીપાસીના
બોજ તલે ગોયા તદન દુઃખી બયાં.

પૈસાની મારામારી.

“હું મારા ગાંધીના ગુનેહગાર થયો છું.” અંધાતી છાતી અને ખેંચાતી જીભે રસ્તે-મજી કુખાથે પોતાના મોતના બિહાણા ઉપર વાત નહીં ચલાવાય તોપણ તાણી-તોડીને ચલાવી. “હું મારા ગાંધી તરફ ધણી ધાતકી થયો. સાંભળેછ કે, મોટાભાઈ?”

“હાજી, હું સાંભળુંછ.” મનચેરજી મોટાભાઈએ અણગમતો જવાબ દીધો.

“મારો ગાંધી” એ બોલ રસ્તેમજી કુખાસના મોહમાંથી આ ધણે-ધણે વધે નિકળ્યા. આગળ ભ્યારે ગાંધી નાનો હતો, ભ્યારે પોતાના આ મામાને ત્યાં રહેતો હતો ત્યારે મામા તેની સાથે લાડ કરતાં તેને “મારો દીકરો” કેહેતા હતા. તેને પોતાના ધેરમાંથી કાઢાડી મેળ્યા પછી મામાએ તેનું નામ આવાર નિવાર કીધું હતું તે ગાંધી આજે મોતની છેલી ધડીએ તેવણનો “મારો ગાંધી” થયો.

“પણ બાવા, તમે શાનો બલાપો કરોછ?” મેહરી મામાનું મન ફેરવવાની કોથેરા કરવા લાગી. “તમે ગાંધી તરફ શી અરાખ ચાલ ચલાવી? તમે તો તેનું ધણુંખી સાંઈ આહું. પણ તેણે તમારી તરફ અરાખ ચાલ ચલાવી. બહુડપણના વખતમાં તે તમોને નાફરમાન થયો. તમારું ધેર છોડી ગયો—”

“નહી, નહી, કુકતી, મને ગુસે ના ચહુડવ” મામા નહીં બોલાય તે છતાં તણાઈને બોલ્યા. “તે જતો રહ્યો નથી, મેં તેને કાઢાડી મેળ્યો ત્યારે તે નાચારીથી ગયો.”

“પણ તમે તેની ચાલે કાઢી મેળ્યો.” મેહરીએ હુજત લીધી. “તેણે તમારો હુકમ નહીં માન્યો ત્યારે તમે તેને કીહી મેળ્યો.”

“તેણે મારો શો હુકમ નહીં માન્યો વાઈ? બસ એજ કે તેણે કુખાસ થવા ના પાડી અને બીદાન થવા માગ્યું? દારૂ ને

દારડાંનો ધંધો તજીને તેણે વિદ્વાનોનો ધંધો પકડયો એજ તેનો વાંક કે?”

“બાવા, એ મોટો વાંક કેહેવાય.” અંહી મનચેરજી મોટાભાઈ તક જોઈને મામા-સસરાનું મન ફેરવવા વચ્ચે પડ્યો. “તેણે એક ધંધોજ ના પાડયો એમ નથી, પણ તમારા દીકરા દાખલ તમારો ધંધો ના પાડ્યો. તમારી પેહડી ચલાવવાને ના પાડી અને તમારી પછી તમારું નામ અને પેહડી કાયમ રહે એવી તમારી જે ઉમેદ તેજ તોડી બાખી.”

“આ કુનિયામાં કાંઈ કાયમ રહેતું નથી” રસ્તેમજી હજી આ કુસલવણીથી પીગલ્યા નહીં “તમારું લાહેરપણું અંહી નહીં ચાલશે, મનચેરજી. તમારી લાહેરી કોઠેમાં ચલાવજો, અંહી નહીં.”

“લાહેરી શાની? હું તો તમારો મોટો બલાપો શાંત કરવા માગુંછ.” મનચેરજી મોટાભાઈ લગાર ગુસાથી બોલ્યો. “બાપનું નામ રાખે તે દીકરો, નહીંતો દીકરો શાનો? ગાંધીએ તમારું નામ ને તમારી પેહડીનું નામ નહીં રાખ્યું, તેથી તમે તેને કાઢાડી મેળ્યો તેમાં તેને વાજખી શિક્ષા કીધી અને હવે તેનો પસ્તાપો ફેરવું કરવો?”

“તે વિદ્વાન થતે, મોટો, નામીયો, બહુલો થતો તું બાપનું નામ નહીં રાખતે કે? તેથી તે આ વાહણના સર ને દારડાં, દામર ને રંગના વેપાર કરતાં વિદ્યાથી મારું નામ વધારે રહેતે, પણ હું જીંધી જીદિનો તે વખતે સમજી રાક્યો નહીં અને તેને મેં જગર વાંકે કાઢાડી મેળ્યો.”

મનચેરજીએ અને તેની બાપડીએ જોયું કે જેમ તેઓ મામાને વધારે ભમાવેછે તેમ તેવણ વધારે ડાહ્યાપણના રાખ્દો બોલતા જાયછે ત્યારે તેઓએ બેહતર એજ ધાર્યું કે તેવણને બોલવા દેવા કે જ્યો તેવણ ધાકીને સેવટે ચૂપ રહે.

“મારાં ભાગ્ય અભાગ્યાં કે નહીં દીકરા છતાં જે મારો દીકરો થયો તેને મેંજ ફક્ત મારી મમત અને મગરૂરીની આતર, ફક્ત મારી શુષ્કનપરવરીની આતર મારા ઘેરમાંથી હાંકી કાઢાયો. મેં એટલો વિચાર નહીં કીધો કે ગાંધી વિદ્વાન થાય એ તેના પોતાના બાપની મરજી હતી અને તેણે જે બોહસ કીધી તે માત્ર બેહસ્તી બાપની મરજી આતર બોહસ કીધી હતી. મેં તેને બેયુનાહ મારાં વીલમાંથી આતલ કીધો.”

“પણ બાવા, તમે જોવા નથી?” જેવી વીલની વાત આવી કે મેહરી જે ચૂપ બેઠેલી હતી તેને પાછી ફૂલ પડી અને બોલ્યા વગર તેનાથી નહીં રહેવાયું. “તે જે તમારોજ હતો તો આટલાં વર્ષે તે ક્યાં મુતો? તેણે તમારું નામખી નહીં લીધું, તમારો ભાવખી નહીં પુછ્યો, બાવા કુશમન મરેછ કે જીવેછ તેની જરા યાદખી નહીં કીધી? ત્યારે તેવા અંડાને માટે શાનો પસતાવો કરવો?”

“ચૂપ રહે! યુનેહગાર દેદા, મને બોલવા ના અને જાણું ના સમજવા!” હવે તો રસ્તમજી મીહીરકાધને મેહરીને ગાલ દર્શ પડ્યા. “તેણે તો મારી ઉપર ધણું કાગળો લખ્યાં, ધણા દોસ્તોને વચે નાખ્યા, પણ હુંજ નહીં સમજ્યો. ગાંધીએ મને વિસાચ્યો નહીં, પણ મેં ગાંધીને વિસાચ્યો. સમજ કે, દુકતી, સમજ કે? મનચેરજી સમજ્યો કે?”

“સમજ્યો, સમજ્યો, સાહેબ.” મામામાં અચપૂચ થયલા આ ફેરફારથી મેહરીને તો એટલો યુસો ઉપજ્યો કે તે ચૂપ બેઠી અને મનચેરજીએ જવાબ આપ્યો. “પણ હવે, સાહેબ, તમે કેહવો શું માગોછ? હમી કરીને દુઃખના વખતમાં દુઃખ કાં વધારોછ?”

“વધારે નહીં વાય? હજી મદધને દુઃખ જોવાનું તે? મામા સાળતાળખી છે કેની તે હજી તો ખીજાં ખીજાંના વિચારો કરેછ! હાથે કરીને માત માગે તે એ!”

મેહરીએ ત્યારે સમજાવ્યાથી મામા નહીં સમજ્યા ત્યારે તેવણને ધમકાવીને તેવણની ધારણા ઉલટાવવાની તેણે તજવીજ કીધી. માદાં માણસો ધણીવાર ધમકાવ્યાથી મુગાં રહી જાયછે.

“તું મુગી મરેછ કે નહીં?” મામા તો સમજવાને બદલે વધારે તપી ગયા. અને તેખી હવે એવી વખતે કે ત્યારે તેવણને અંતકાળ ધણોજ પાસે આવ્યોછે એવું તેવણના ખેસી જતા આવાજથી બોલું દેવાનું હતું. “તું મુગી મર! ફરીથી જો બોલી તો જે વારસો હું તુને થોડાખી આપવા માગુંછ તેમાંથી પણ આતલ કરીશ. જે ગાંધીના હાલ થયાછ તે તારા કરીશ. તુંને તદન આવવાર નિવાર કરીશ.”

“થોડા વારસો? થોડા કાં?” મેહરી મુગી રહેવાને બદલે ધણીજ ઉસકેરાઈ આવી. તે ધણી આકલા સ્વભાવની હતી અને છેડાઈ તો કોઈની નહીં થાય એવી હતી. “તમે મને દીકરો ને દીકરી બેહુ ગણીછ, તમે મને વીલ કરી આપુંછ ને તમારી દોલત બધી મારી છે. તમારી તાકાદ શું કે તમે તે ફેરવો? હું તે ફેરવવા નથી દેવાની—”

“અરે કાભા, તું કોણ થાયછ?” રસ્તમજી ઉઠવાના ફાંફાં મારતા હોય તેમ બોલ્યા. “નિકલ મારી ચાગળથી, હું મારી બધી દોલત આજથી મારા ગાંધીને આપી જાવુંછ.”

“આપો, આપો! ને પછી હું કુવો પુરુંછ, હું ઝેર ખાવુંછ, તમારી આગમચ હું પેલી જીહાન જાવુંછ.”

એટલું બોલી મેહરબાઈએ તો રડવા અને કૂટવા માડ્યું.

“જા! મર! કાલે મરતી હોય તો આજે મર! નહીં આવે તો કોઈનું લઈને મર!” રસ્તમજી વધારે ઉસકેરાઈ પડ્યા, પણ એક બોલ બોલાતાં તો સેવાર દમ આતા. તેવણથી નહીં બોલાતું હતું અને એક સમયે કેટલી મીનીટ બોલી રહેતા. “તમે મારું ખૂન કરવા આવ્યાંછ! તમે મને બોલાવી

... ગોઠ, પણ હું
મરવાનો નથી.”

તકરો ધણી ગડબડ સાંભળીને
ક્રી આપ્યા અને મનચેરજીએ જોયું
ગડબડથી મામા મરશે તો તેને
તેની બાવડીને માથે બદનામી આ-
પશે. એમ જોઈ તેણે પોતાની બાવડીને અ-
માડ કરવાની ઇસારત કીધી અને મેહ-
રબાઈ ચૂપ થઈ.

“કેમ? તમે લોક કેમ આવ્યા?” મ-
નચેરજીએ આકરોને પાછા વાલ્યા. “શેઠ
સારી પોંચે છે, જવો પાછા.”

“એ કાણ છે? કાવલો કે? પેસતન કે?
મારા નિમકહલાલ નોકરો કે?” રસ્તમજી
હુબાસને જોઈ જીભ આપ્યો હોય તેમ તેવણ
પાછા ખુશી થયા. “ની જાણ, તમે બધા અંહી
ઉભા રહો, તમે બધી સાક્ષી રહો, હું કહું છું તે
બધા જણ યાદ રાખજો. પોતાના દીકરાથીકરી
કરતાં અજણા નોકરનકરો વધારે વફાદાર
હોયછ.”

જ્યારે મનચેરજી અને મેહરીએ જોયું કે
વાત તો વધી પડી અને મામા તો વીલ ફે-
રવાતાં એર બીજા બાહારનાઓને સાક્ષી
આવા માગેછ ત્યારે તેઓ ધબરાયાં અને
વે રસ્તમજી શેઠને સમજવા પડાવા લાગ્યાં.

“બાવા, બાવા, મારા મુરખી, તમે એ
એડાં કાઢોછ? મેહરી તો ઘેલી છે; પણ
હું શું તમારો હુકમ બજવાને નાં પાડુંછ?
માફ કરો. મેહરીનો વાંક થયોછ તે માફ
કરો. એ પોતે માફ માગેછ.”

“એ હું મહેરે મારા બાપ! હું તમા-
રી પરથી, એવરાઈ જવું જો! મને માફ
કરો. તમારા તો પગ ધાંધને પીજીએ તો
કાં છે, મારા બાપ!” મેહરી પણ મા-
ને મણે વલગી હવે કુસલાવા પડી.

“મુરખી સાહેબ, આવે વખતે બાંઠા-

...સી આગળ હોય?” મનચેરજી
સમજવા લાગ્યા. “અમસથી કહેતી! આ-
કરોને દૂર કરો, સાહેબ.”

“હું કહું તેમ કરશો?” મામાએ રા-
ત કીધી.

“તમારા હુકમને તાબે છીધ, સાહેબ.”
મારી બૈયર બેહુ બોલ્યાં.

“જ્યારે! કાવલા, પેસતન, તમે બધા
પાછા જવો!” રસ્તમજી શેઠ પીગલી જઈ
આકરોને પાછા વાલ્યા અને પછી બોલ્યા.
“હું કહું છું તેમ લખજો હું! ચાલ, મન-
ચેરજી, લખવાં બેસ.”

“પણ બાવા મને માફ કરો તો પુરી માફ
કરજો, મને વારસામાંથી છેક બાતલ ના
કરેતા.” હવે મેહરીએ પગે પડીને માગી લીધું.

“નહી કંઈ, નહી કંઈ. તું મારો બાપ
થઈને, માગે તો કાંઈ નહી આપું પણ દી-
કરી થઈને માગે તો બધું આપું.” રસ્ત-
મજી મરતાં મરતાં એટલા ડોકાણે આવ્યા
કે તેવણના નખલા અને જંમકાય નહી
એવા હાથ મેહરીએ પોતાના ગળાને લ-
પેટીઆ તે લપેટવા દીધા.

વાંચનાર, આ કેવી મારામારી!
કેવોગંભીર વખત! માતનો કેવો ની-
તિવાન, અસરકારક, આનાક આપનારો વ-
ખત! તે વખતે આ કેવી મારામારી!

પૈસાની મારામારી એવીજ હોયછે. પૈસાની
કુનિયામાં લૂટ માત્ર અંજી છે. લૂટ માતના
ખિછાણા આગળ, લૂટ ધનસાફના ધર્માસન
આગળ, લૂટ ધર્મના ડેબલા આગળ!

કેટલાં પેશમાં માતની ગંભીર ધડીએ
આવી મારામારી ચાલેછે! બલ્યા એવા
પૈસા! બલ્યાં તેમનાં જીવંતર!

એવા પૈસાદાર કરતાં મરવા સુતેલો એક
ગરીબ કેવો વધારે સુખી છે! કેવી શાંતિ-
માં તે મરેછે!

“જે મેહરી હું એવું વીલ કરી જાયુંછ કે મારી અડધી દોલત તુંને મળે ને અડધી દોલત મારા ગાંધીને મળે. બેહુને સરખે ભાગે આપુંછ.”

મેહરીએ મોહકું કરમાવ્યું, પણ મને એ ઇસારત કીધી કે કશી વાંધા લેવો નહી, નહીતો કે હાથમાંથી એટલું પણ જતું રહેશે.

“કાં? તુંને ગમતું નથી? મેહરી, જો લતી કાં નથી” તેનો જવાબ નહી સાંભળવાથી મામાએ પુછ્યું. “હા, હા. તુને તો નહીજ ગમશે; પણ દીધી, મારે તો સરખા ધનસાફ કરવો જોઈએ, મારે તો મારી ફરજ બજાવવી જોઈએ. તેને થયલા ગેરધનસાફનો મારે તો અડધા ભાગ કરતાં વધારે અદલત આપવો જોઈએ—”

“નહી નહી, અડધું તો અડધું, તમે અડધો ભાગ કહોછ તેમ હું કપૂલ છું.” મેહરીએ જ્યેવું કે તેની દોલતમાં ભાગ લેનારને મામા તો “વધારે” આપવાનું મન કરેછે ત્યારે તે વચમાં પોલી ઉઠી.

“સાહેબ, ગાંધીને તમે તેડાવા આહોછ?” મનચેરજીએ પુછ્યું. “કહો તો કાગળ લખું?”

મનચેરજી મોઢાભાઈએ મામાની ધારણા ઉડાવાને આ એક નવું લાકડું વચમાં આપ્યું. જે મામા ગાંધીને પોલાવા કપૂલ થાય તો તે એટલો દૂર પડેલા છે કે તેને આવતાં દહાડા લાગે અને તેડામાં જે મામા ઢવી જાય તો પછી વીલ ફેરવવાનું અને તેમાં ગાંધીનો ભાગ પાડવાનું રહી જાય.

“હા. હા. બાવા, ગાંધીને અંહીજ તેડાવો. તેને તમે એટલો આહોછ તો મળો તો સાહે.” મેહરીએ પણ પોતાના વરની ખીનહાંસલની સુચનાને ટેકો આપ્યો.

“હા, હું તેને પોલાવું તો સાહે” મામાએ પણ જરા મન કીધું. “તે આવે તો કેવું સાહે કે મેં તેને હીણ્યો, કહાડી મેળ્યો,

તેના લમ વજે તેને કડકવા દીધી, યડીને આપ દીધા, તેનાં બચ્ચાંને દીધી તે બધાંને મારે પસતાવો કરી માફ માગીને મરે.”

“હમણા હું કાગળ લખુંછ ને કાલે તો તે આવી પુગશે.” મનચેરજીએ બધાં દિલથી આશ્ચર્ય બતાવી.

“હા, હા. સાથે હું પણ મારા બે દસ-અત હુમેરીને, પગે લાગીને, ગાંધીને તેડવાની અરજ કરે.” મેહરીએ પણ આહું, કેવા પ્યારથી તે તો તેનું દીલજ જાણે.

“હવે તે પ્યારે આવશે? ને હું પ્યારે વીલ ફેરવશ?” મામા તો હજી નહી મનાયા. “નહી, નહી. પેઢલાં મને મારે સુખ્યું કરવા દેવો. એ આવે ત્યારે હું જીવવાનો નથી.”

“આવાં બાવા તમોને કાંઈ નથી! તમે ના ફિકર કરો.” તેની વાત ઉડાવાના મેહરીએ એક છેલાં કાંકાં માચ્યાં.

“કેણ જાણે? જીવું કે નહી? હવે તો બસ મેં કરાવ કીધોછ. મનચેરજી, આજ બેસી જ લખવા.” એમ કહીને એકાએક ફસ્ત-મજીએ ડાકું નાખી દીધું તથા પુછ્યું “એ મને શું થયું? આરડામાં અંધારે કેમ થઈ ગયું?”

અંધારે કાઈ નહી હતું. મનચેરજી અને મેહરી તેના બિહાણા ઉપર પડ્યાં.

“લખું કે?” મામાએ મરતાં મરત પુછ્યું “મેં કહ્યું તેમ લખું કે?”

“બાવાજી, તમે શું લખાવોછ? હજી કહ્યું નથી.”

“નહી? પણ મેં કહ્યુંની? મારે જે તેમાં અડધું તારે ને અડધું ગાંધીનું.”

“આખું વીલ લખતાં ઘણીવાર લાગશે

“હા, હા. વાર લાગશે. પણ કાગળ ટપકાજીછ તે ટપકાવી લે, ને પછી કાગળપર હું સહી કરીશ. બેસી જ લખ

મારી આંખે અંધારા આવેછ. જો સાંભળો ખેડુ જણાં. મનચેરજી અને મેહરી, હું તમને ખેડુને સોગંદ આપી હું-કમ કરુંછ કે મારી દોલત તમે જાનએ ગુ-માસતાના ગાંધી સાથે સરખે ભાગે વેંદચી લેવો. તેનો અડધો ભાગ પુરેપુરો આપજો, અડધીએ અડધી ચુકવી આપજો હો! સમજ્યાં કે? આપશો કે, મનચેરજી?

“હાજી, આપીશ.”

“ચાલ, લખવા ખેસી જા.”

“જો બૂલતાં ના. મારી અજલનો હ-મણા જે વખત આવ્યોછ, તેજ તમારો વખત આવે ત્યારે જો તમે સુખી થઈને મરવાના હોવ તો આ મારો હુંકમ તોડ-તાં ના! યાદ રાખજો!”

“હાજી, વાંરુંછ.”

“હાજી હું લખુંછ, લખાવો.” મનચેરજી એક કાગળ લઈ ખેસતાં ખેલ્યો. અને ર-સ્તમજી શેડ લઈડતી જીભે ભાગા ઢુટા ખોલોમાં લખાવ્યું.

“હું, હેલ સહી કરનાર રસ્તમજી આ-દરજી કુખારા, તે ધુંખઈનો રેહવાસી, લખી જાવુંછ કે મેં મારા વહાલા ભાણેજ ગાંધી-ભાઈ ગુમાસતાને ગેરઈનસાઈ કીધો તેને માટે ક્ષણે પસતાવુંછ અને તેના સેજ બ-દલામાં હું મરતી વખતે જે કાંઈ દોલત ચુકી જાવું તેનો અડધો ભાગ મારા એ દીકરાને વારસામાં આપવાનું આ માંહે છેલું વચીહત કરી જાવુંછ. હું હુંકમ કરુંછ કે મારા સુવખાદ માંહે જે કાંઈ છે તેમાંથી મારા આકરાને માટે મેં જે કાંઈ કાઢાડયુંછ તે ઉપરાંત બાકીના સર્વમાંથી મારા ભા-ણેજ ગાંધીએ અને મારી ભાણેજ મેહરી-એ સરખા ભાગ કરીને વેંદચી લેવું.”

આમ લખાવીને પછી રસ્તમજી ખેલ્યા. “બસ. એટલુંજ. એટલુંજ કેતી મનચે-રજી? કે કાંઈ બીજું લખવાનું છે?”

“બસજી. બરાબર છે.”

એલું થોડુંજ હતું, તે જોમ લ-વાંચતાં વાર લાગી નહી, પણ મ-વાંચતો હતો તેટલામાં રસ્તમજી ખેંચાવા લાગ્યા અને દસતાવેજ વ-સુધીમાં મામાની આંખો મિચ-અખર નહી પડી કે તેવણ મ-કે જીંધતા હતા. આજની ગડબડ છુને યાક ધણીજ મહડી હતી અને તદન લોથપોથ થયા હતા.

મનચેરજી મોઠાભાઈએ બિછાણા પડી તેવણને જરા હલાવી જોયા અને સ્તમજી પાછા કાંઈ સ્વપનામાંથી બ-ઉઠ્યા હોય તેમ સેજસાજ હેચ્યારીમાં આ-હજી તેવણના મનમાં તેજ વિચાર બ-કરતો હતો અને આગલું સઘલું બૂલી જ-તેવણ ખેલ્યા.

“નહી, નહી, મારા દીકરાને ગેરઈનસા કરીને હું મરીશ નહી. મંચુ, તારી બા-ડીને મારી બધી દોલત ઉપર કશો હ-નથી. હું અડધી દોલત ગાંધીને આપી જ-ઈશ ને અડધી મેહરીને. ચાલ દીકરા, લ-ખવા ખેસ.”

“તમે લખાવ્યું તે શું બાવા? ” મંચુ? કાગળ આપી મનચેરજી ખેલ્યો.

“લખાવ્યું? ક્યારે? ક્યાં છે? મને ખાતું કેમ નથી? અંધાઈ ભીત! મેહરી, ડોવો મંગાવની.”

“દીવાની શું જરૂર? ઉજરડું બમર પ-ડછ, બાવા.” મેહરી તેના હાથમાં કાગળ આપીને ખેલી. “આ શું કાગળ? લેવાની.”

“આ કે? પણ જરા બારી તો જીંધાવો. મને કાંઈ દીસતું નથી.”

બારીએ બધી જીંધાડી હતી તોપણ શે-ફને રાજી રાખવા મનચેરજીએ મેહરીને બારી જીંધાડવા મોકલી.

“ચાલો, હવે જોજો હં. મેં કહ્યુંછ તેમ ચાલજો હં.” રસ્તમજી શેડ જાણે ધણી રાજી થયા હોય તેમ ખેલ્યા.

પો મારા ગાંધીને રડાવ
નના પસા ફળતા નથી હું! યાદ
કોઈને લુટીને આપણે દોલત મે-
દોલતને આપ લાગેછ, કદુવા લા-
તપાસજો. મારા ગાંધીને બરા-

વા આપજો અને તમે તેને મળો
પરી તરફથી માફ માગજો. મારો
જાહેર કરજો, મારો પ્યાર અને કુવા
આવે કેહેજો. કે દીકરા—”

મામ બોલતાં એકવાર ફરી રસ્તમજી
મૂપ થઈ ગયા. તેવણનો ડીમો બરાઈ
ઓ અને તેવણ રડી પડ્યા. પણ તે-
માં તેવણની આંખો પાછી ખેંચાઈ
ને તેવણનો સ્વાસ બંધ થતો હોય એમ
લાગ્યું. પણ વળી પાછો તેવણમાં જીવ આ-
વતો ગયો.

“મેહરી ક્યાં છે?”

“અંછી તમારી પાસે છે, બાવા.”

“મને તારો હાથ આપ.” તેનો હાથ
બંધ તેવણે ફરમાવ્યું. “મારું એક કામ
કરશે? તું ગાંધીની બેરીને મળે ત્યારે—
પણ પેલાં કાગળપર મેં ગાંધી કીધી કે?”
અગાઉ ન યાદ કરીને પુછ્યું.

“નહીજી, નથી કીધી. હમણા કરેછ?”

“હા લાવો.” મનચેરજીએ કાગળ લાવી
આપ્યું તે મામાથી હાથમાં ધરાયું નહી.
“પણ હું ક્યાં સહી કરું? મને દીસ્તું નથી.”
રાત પડી ને તમે લોક હજી દીવા નથી ફે-
રતાં. મેહરી, જા દીવા મગાવ. જો તું મારા
ગાંધીની બેરીને આજમેજ કે? તેને તું મળે

આગળ લાવની. મનચેરજી, :

જોકે ખરી ખપોર હતી, જોકે ત-
મામ પ્રકાશિત અજવાઈ હતું તોપણ મેહ-
રી દીવે લેવા ગઈ.

તે પાછી આવી ત્યારે તેના મામા બિ-
છાણમાં પડેલા હતા. બોહાંસ કરીને બે-
સવા જતાં તેવણ કીમાઈ ગયા. તેવણની
છાતી બંધ થયેલી હતી અને તેવણને ધર-
ટલો આલુ થયો હતો.

“કાગળપર સહી કીધી કે?” મેહરીએ
પોતાના વરને હલુવે પુછ્યું.

“નથી કીધી. કાગળ પેલું એમનું એમ
પડયુછ.” મનચેરજી તે પડયું દેખાડી બોલ્યો.

મેહરીએ તે કાગળ ઝઠે જિંઝકી લીધું—
કોઈ આવી જાય, કોઈ જોય તે અગાઉ જિ-
ઝકી લીધું. અને તપાસીને ધડી વાલી પો-
તાના બદીયાનના ગળવામાં પોતાના સો-
નાના ધડીચાલની તમે દાખીને મુક્યું.

રસ્તમજી કુબારાની રૂઆ છેલી જિંઝ હતી.
એ જિંઝમાંથી તેવણ ફરી જાગ્યા નહી. ધર-
ટલો વધતો ગયો અને તે પછી અડધા
કલાકમાં તેવણે પોતાનું પાક રહે પોતાના
પેદા કરનારને સ્થાપીત કીધું.

તેવણ પેલું કાગળ સહી કીધા વગર
મુવા. પોતાની ઉમેદ પોતાની સાથે લેતા
મયાં. તેવણનું છેલું વર્તીહત રહીજ ગયું.
આપણા ગરીબ ગાંધીને અને તેની બાપડી
ચુલી ગરીબને મોટે ધારેલી દોલત આપ-
વાનો લક્ષ્ય પોતાની સહીશાખથી નકી કીધા
વગર તેવણ ચુલચ્યા.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

મુંબઈ.

બ્યારે ગાંધીના મામા મુંબઈમાં મરવા-
ની તૈયારી કરતા હતા ત્યારે ગાંધી પોતે
મુંબઈમાં જીવવાની તૈયારી કરતો હતો.

તે હજી અમદાવાદમાં રહેતો હતો.
મામાનું માત્ર તેણે કેટલેક દહાડે અમદા-
વાદમાં સાંભળ્યું હતું અને તે જાણીને દલગીર

મહત્તો હતો. બલકે

ભ્યારે ઘણી સુદત સુધી ગાંધી પોતાના મામા વિષે કાંઈ નહીં સાંભળતો. ભ્યારે ઘણી વખત તે તેવણને મરણ પામેલા સમજતો હતો. એ પ્રમાણે ગાંધીને મનથી ગાંધીના મામા વખતે વખત મરણ પામી ચુક્યા હતા, માટે ભ્યારે તેવણ ખરેખર મરણ પામ્યા ભ્યારે ગાંધીને આત્રી અચરતી લાગી નહીં તો જોકે ગાંધીને તેથી પોતાના આગલાં સુખની યાદમાં ધણું દુઃખ ઉપજ્યું ખરું.

રસતમજી મામાએ વીલ ફેરવ્યું હતું, ગાંધીને યાદ ક્રીધા હતો. બરાબર બોલ્યે તો તેના મામાએ વીલ ફેરવવા ચાલું પણ તેવણ તે ફેરવવા પામ્યા નહીં હતા. તેવણ એક લેખ લખાવી ગયા પણ તે ઉપર સહી કચ્છા વગર તેવણે પ્રાણ મેલ્યો. પણ સહી ક્રીધી હોત તોખી શું? સહી ક્રીધા છતાં મનચેરજી અને મેહરી સિવાય તે ખીજું કોણ જાણત? તે લેખ મનચેરજી તથા મેહરી ચાહે તો દાખી રાખે અથવા ફાડી નાખે તો તેમ કરવાને પણ તેઓ સુખભ્યાર હતાં.

પણ એ સમયે ગાંધી ભિચારી શું જાણે? જોકે તેના નામ ઉપર દોલત લખાઈ છે તોપણ તે પોતાને હજી દ્રવ્યહિણ જ સમજે છે. જોકે તે નાતખર થયો છે પણ તે તો પોતાને ગરીબનો ગરીબ જ જાણે છે. અને હવે માંદગીને લીધે અડધા પગાર ઉંડર નોકરી છોડી જવા તથા સેવટે તે નોકરી તદ્દનજ છોડી જવાની વધતી ગરીબાઈ તે પોતાના બવિખ્યમાં જાણે છે. ગુલીની દુહીલી પણ વાળખી હજત આગળ તેનું શું ચાલે? ચોમાસું બેઠા આગમચ અમદાવાદ છોડી મુંબઈ જવાનો ફરાવ અમલમાં આણવાની ગુલીએ તેને ફરજ પાડી.

પણ મુંબઈ જઈને રહેવું ક્યાં? મુંબઈનું માખું ધરભાડું કેમ પાલવશે? હુ ખેસીને એ સમયે કામ નહીં થાય નહીં. ગુલીએ ચાલું કે “હું પોતે મુંબઈ જઈને લાયક

જવાની છાતી ચલાવવા.

જાણી હતી તો ધાસ્તી શી હતી?

ધીએ તેને જવા દીધી નહીં.

કોઈ લાયક ટોકાણાની શોધ કરવા ગયા. તેનાં જવાથી એક સ્ત્રી પુરૂષથી પરપુષ્ટ અને બાળ તથા તેટ જરૂરની રખડ વધારે થઈ શકે.

જે વખતે રસતમજી દુખારા ૧૨૧ ગાંધીને યાદ કરવા પડ્યા હતા અને વખતે તેને નામનું તેવણ વીલ કરતા હતા તેજ વખત ઉપર ગાંધી મુંબઈમાં આવેલો હતો! જે વખતે તે તો ક્યાં દૂર પડ્યો છે. એવા ખ્યાલથી મનચેરજી મોટાભાઈએ, ફક્ત રસતમજી શેઠનું નવું વીલ મુલતવી રાખવાના છુપા હેતુથી, ગાંધીને તેડાવી મંગાવોની નામની બલાઈ લેવા માગી હતી તેજ વખતે ગાંધી તો મુંબઈમાં હતો!

તેજ વખતે જે મામા બાણેજ ચાહત તો એકેકને મળી શકત એવું હતું. જે તેઓ મળ્યા હોત તો ગાંધીની દિરાજ ફરી ગઈ હોત, તેની જીંદગીમાં એક નવો સફેા ઊંધડ્યો હોત, બિચારી ગુલીની અને તેનાં અચ્ચાની સૂજતજ અદલાઈ ગઈ હોત. ગાંધી મુંબઈમાં જે બેજ દિવસરહો તેટલામાં તેણે પોતાના માતાના ધેરની જરા યાદ પણ ક્રીમી નહીં. ભ્યાં જે વિચારો ફરી ગયા હતા તેની તેને ખબર નહીં હતી અને ખબર નહીં હતી માટે તેના માતખર મામાના ધેરમાં કોઈ પણ તેને ચાહશે યા ચાહ બચ્ચો આવકાર દેશે એવી તેને વક્રી નહીં હતી.

મુંબઈમાં ગાંધીનાં સગાંબાં તો એકલાં એજ હતાં, પણ તેઓ દૂર પડ્યાં હતાં. મનચેરજી મોટાભાઈ તો તેને બરાબર ખોળખતોજ નહીં હોત, તેની મસીઆઈ મેહન મેહરી તેને લગભગ બલી ગઈ હતી. મામા મજગામ રહેતા હતા, મનચેરજી અને મેહરી મેહમ રહેતાં હતાં, ભ્યારે ગાંધી એક

થેલું. તેના એક ભાગની ખીજ ખખર નહીં પણ એટલા તેઓ જાળી અલગ પડેલા છે. ગાંધી આવીને ત્યાં તેથી તેનાં આ સગાં જાણાંઓ અજાણાં હતાં.

પ્રાણામાં થોડાક પારસીઓ ઉતરેલા. તેઓ પણ ધણાખરા ગાંધીના જેટલાં સુખધર્મી અજાણાં ઉતારે હતા. તેઓ આ ઠેકાણેથી ગાંધીને બાલ મળી કે જો સારી ને સસ્તી જગ્યા શોધવી હોય તો તેણે મેહમ અને દાદર તરફ તલાશ કરવી. આ સલાહ સુજળ ગાંધી સુખધર્મમાં રહ્યો તે બેઠું દહાડા મેહમ અને દાદર તરફની રખડમાં ગયા અને તે પણ એક કારણ હતું કે જેથી તે પોતાના મામા વિષે પરપુષ્ક રવાને કુરસદ પામ્યો નહીં.

તેની માઠી ઉમેદ લાયક રહેઠાણ શોધી કાઢવાની હતી. દાદરથી મેહમ જવાના રસતા ઉપર એક નાનો બંગલો એક નાના ખાગ સાથેના મહીને દહાડે રૂ. ૪૦ ના ભાડામાં મળ્યો તે ગાંધીએ નક્કી કર્યો. શેઠ હોરમજી શાહ નામના એક આખરદાર મુહસ્યનો તે બંગલો હતા. સારાં બાગે તે શેઠની મીલકતનો કારભારી પણ તેજ વખતે ત્યાં હાજર હતો. તે કારભારી એક વકીલનો માણસ હતો જેની સાથે આવતા મહિનાની ૧ લી તારીખથી બંગલો લખાવી લીધો.

બંગલો લખાવી લેવાનું માત્ર એક સાધારણ છાપેલું લખત હતું. તે લખતની છાપેલી નકલોજ કહી આખરી હતી કે શેઠ હોરમજી શાહ, જેનો આ બંગલો હતો, તેની ખીજ ધણી મીલકત હતી. કેમકે બાડાંના લખત ઉપર મીલકતના ઠેકાણાંની જગ્યા હાથે પુરવાની હતી. લખત શેઠ હોરમજી શાહને નામનું હતું. કારભારીએ ગાંધી પાસેથી લખાવી લીધું પણ આંધીને સામે લખ આપ્યો નહીં. વકીલના માણસે કહ્યું કે સામે લખ લખી આપવાનો ધારો નથી.

શેઠ હોરમજી શાહ શેઠને નામનું ...
એટલે તેના આ વકીલ કોણ છે અને કારભારી કોણ છે તે પણ જાણવાની ગાંધીએ તલાશ કરી નહીં. રાત પડેલી હતી, જેનો ટાઈમ થઈ ગયો હતો, માટે ધેરધણી અને તેના કારભારી વિષે વધુ તલાશ રહેવા આવતાં સુધી મુલતવી રાખી ગાંધી ઝટ સ્ટેશન ઉપર દોડ્યો અને ખીજેજ દહાડે અમદાવાદની જેનમાં ચઢી બેઠો.

જે દહાડે ગાંધી અમદાવાદ ગયો તેજ દહાડે તેના મામા આ દુનિયાં છોડી ગયા. ગાંધી સહવારની ગાડીમાં ગયો અને રસ્તમજી દુબાશિ ખેપારના પ્રાણ મેલ્યો. ખીજ સહવારે તો ગાંધીએ પોતાને માટે મેળવેલાં ધેરની સઘલી હકિકત કહી ગુલીને ખુશી કરી. “ભાડું ૧ લી તારીખથી ચાલશે, ગુલી” ગાંધીએ કહ્યું, “તેને હજી વીસ દહાડાની વાર છે, માટે તું જેટલી તૈયારી કરવા માંગે તેટલી કીરધીર કરી શકશે.”

રસતમજી શેઠના મરણની આગમ્યની રાતે સુખધર્મમાં વરસાદ હતો તે તો વાંચનાર જાણે છે. એ વરસાદ અવખતનો હતો. મેઝે મહિનામાં આ વરસાદ પડ્યો હતો. તા. ૩૧ મીએ ગાંધી અને ગુલી પોતાનાં કુટુંબ સાથે સુખધર્મ આપ્યાં તેટલાંમાં તો ગોયા એમાં બેઠું હતું. આ વખતે વરસાદ સરસતા કરતાં વેહલો આવ્યો હતો. એમ કોઈવાર થાય છે. બુઢાં લોકો કહે છે કે આગળ તો સુખધર્મમાં આવાંયા આદર મહિનાથી એમાં બેસતું હતું.

આગમ્યની ગોઠવણ પ્રમાણે ગાંધી અગતજોગ સામાન લઈ એક દહાડો વેહલો આવ્યો હતો. સુખ સામાન જે આગમ્યથી લાવેલો જોઈએ તે કપડાંની પેઠીઓ, રાંધવાનાં વાસણોનો એક કોથલો અને બિજાનાંઓનાં આંસડા હતા. પણ તેની સાથે ધેરખલાવવા માટે જોઈતી “અણીથી તે રણી સુધી” ના પરચુટણ માલની એક ટીપ ગુલીએ આગમ્યથી કરીને તેમાંનો જેટલો માલ ગાંધીએ સાથે

તેનાં બચ્ચાં પણ

માટે ભયારે તેઓ પોતા-

નામાં એકઠાં થયાં ત્યારે જાણે

સંઘર્ષનાં આલી થયાં હોય તેમ

ના છુછી લાખીને કુકત દલગીર ચે-
દર સંઘર્ષનાં માને વળગીને ખેંચલાં હતાં.

“મારાં બચ્ચાંઓ, હું તમોને કાંઈ કેહ-
વા માગુંછ” ગુલી તેમને પોતાના પાસામાં
આંખીને બોલી “આપણા અરાખ દહાડા
જવા પછી બોલું તેના કરતાં અગાઉથીજ
તમોને કહી મૂકું તે બહુ. તમો બચ્ચાં
છો તોપણ તમો સમજો કે આપણો વ-
ખત ઘણો અરાખ આવ્યોછ.”

“બાવા મરી ગયા તેથી કે માય?”
નાની પિરાજીએ સાદાઈમાં પૂછ્યું.

“હા, બાવા ગયા” ગુલી પોતાના બ-
ધાં આવેલો દીવો દાખીને બોલી “તેથી
આપણું શું થયું ને શું થશે તે તમોને સ-
મજતાં હજી ઘણો વખત લાગશે, પણ
હું તે બધું જાણુંછ અને તેથી આપણાં
આવતાં કુઝો અમવા સારે હું તમોને
તૈયાર કરવા માગુંછ.”

છોકરાં કશું વચે બોધ્યાં નહી. તેઓ
હેબલોને ચૂપ બેસી રહ્યાં. ગુલી આ વખતે
વિધવા દાખબની પોતાની કાલી સાડી
અને ચિતલ વગરના પોતાના બોડા હાથ
વચે પોતે હતી તે કરતાં જીવાન દાસતી
હતી. બચ્ચાંઓએ જુદાં બેરોએને આ હા-
લતમાં ઘણાં દિવાં હતાં, પણ આવી એક
કોમળ, સુંદર, જીવાન વિધવા તેઓએ
પોતાની માનેજ પેહલવેહલી જોવાથી તે
દેખાવની નવાઈજ તે બાળકોને ચૂપ રા-
ખનારી ગંભીરતાનું એક કારણ હતું.

“મારાં બચ્ચાંઓ, હું ભયારે તમાર ક-
હું કે આપણું શું થશે ત્યારે હું ગુચવા-
ડામાં તદન બેબાણ થઈ જાવુંછ.” ગુલી
બમબીર ચેહરે બોલી. “આપણી પાસે
કાંઈ પૈસા નથી, આપણને કોઈ આપનાર
કે ધીરનાર નથી, આ બોહલી કુનિયામાં

પછી કોઈ રહ્યું નથી.”

અંહી ગુલીની આંખો પાછ.

માંડી, પણ તે ઝટ છુછીને તે પાઠ

ધાડી કરીને બોલી. “જીવાની,

રેહવાનું એક બુપડું મળી રહે તે

ગીનાં ખીજાં ફાંફાં કદાચ આપણે

શકીએ. તેખી ફાંફાંજ અને વળી ક

જ. આપણને કદાચ આવવાનું નહી

શે. આપણ તાહડે થયરીશું અથવા

આપણી આંતરડી ચેહવાઈ જશે, એ

તેખી એક બે દહાડા નહી પણ

સુદત સુધી. અચીત ગરીબાઈ

યંત લાચારીના ઘાંત આપણ

અશે, પણ તે સમય આપણને સો

ડશે. આ ઘેરમાં વઠીક આપણાથી

એમ નથી. કદાચ અંહીથી આપણને

કાહડવામાં આવશે. એક બે અઠવાળ્યા

માંજ આપણાં હાંધાં રખડશે.”

“તેમ કાં માતા?” ફતમ જે સર્વ કરતાં

વધુ ધ્યાનથી સાંભળતો હતો તેણે પૂછ્યું.

“આપણું બાડું ચહડી ગયુંછ અને તે

બરવાની મારામાં રાકિત નથી.” ગુલી નિ-

શારા થઈ બોલી. “મેં તમારા મામા ફળી

ઉપર રંચુન કાગળ લખ્યુંછ, તેનો જવાબ

છ મહીને મળે તો બાલગ. જીવી સુચના

કરેછ કે આપણે પેટામાં બાડુત રાખીને

એજ ઘેરમાં રેહવું જોઈએ, કે તેમ થાય તો

રેહવાનું ઠેકાણું મળે ને પછી આપણે આ-

પણા પેટનું કાંઈ કરીશું.”

“ને નહી તો કે શું, માય, આપણ બુખાં

મરીશું?”

“હા. કદાચ તેમખી થાય, જોકે દાદાર

એક ફરીરને પણ છેક બુખે મરવા દેતો

નથી. આપણ કદાચ બુખે નહી મરીએ

પણ ફરીર પેટ ભીખારી થઈ જઈએ એ

ખને એવું છે. ભ્યાંસુધી આપણી પાસે

કાંઈ પણ મેલવણું હશે ભ્યાંસુધી આપણે

વચી સાડીને પેટ બરીશું. દીકરા ફતમ,

મને કેહતાં કુઝો ઉપજેછ, પણ કેહવાનું

નાના બચ્ચાં પણ

મોટે ભાગે તેઓ પોતા-

નામાં એકકાં થયાં ત્યારે બહો

સઘળાં ખાલી થયાં હોય તેમ

ના છુછી લાખીને કુકત દલગીર ચે-
ર સઘળાં માને વળગીને બેઠેલાં હતાં.

“મારાં બચ્ચાંઓ, હું તમોને કાંઈ કેહ-
વા માયુંછ” ગુલી તેમને પોતાના પાસામાં
આંપીને બોલી “આપણા ખરાબ દહાડા
જવા પછી બોલું તેના કરતાં અગાઉથીજ
તમોને કહી મૂકું તે બહુ. તમો બચ્ચાં
છો તોપણ તમો સમજોછ કે આપણો વ-
ખત ઘણો ખરાબ આવ્યોછ.”

“બાવા મરી ગયા તેથી કે માય?”
નાની પિરોજીએ સાદાઈમાં પૂછ્યું.

“હા, બાવા મયા” ગુલી પોતાના બ-
ાઈ આવેલા દીવો દાખીને બોલી “તેથી
આપણું શું થયું ને શું થશે તે તમોને સ-
મજતાં હજી ઘણો વખત લાગશે, પણ
હું તે બહુ જોવુંછ અને તેથી આપણાં
આવતાં કુઝો ખમવા સાર હું તમોને
તૈયાર કરવા માયુંછ.”

છોકરાં કશું વચે બોલ્યાં નહી. તેઓ
હેબલોને ચૂપ બેસી રહ્યાં. ગુલી આ વખતે
વિધવા દાખલની પોતાની કાલી સાડી
અને ચિતલ વગરના પોતાના બોડા હાથ
વચે પોતે હતી તે કરતાં જીવાન દાસતી
હતી. બચ્ચાંઓએ બુઢાં બૈરાંઓને આ હા-
લતમાં ઘણાં દીકાં હતાં, પણ આવી એક
કોમળ, સુંદર, જીવાન વિધવા તેઓએ
પોતાની માનેજ પેહલવેહલી જોવાથી તે
દેખાવની નવાઈજ તે બાળકોને ચૂપ રા-
ખનારી ગંભીરાઈનું એક કારણ હતું.

“મારાં બચ્ચાંઓ, હું ભારે વિચાર ક-
હંછ કે આપણું શું થશે ત્યારે હું ગુમવા-
ડમાં તદન બેભાણ થઈ જાવુંછ.” ગુલી
જમભીર ચેહરે બોલી. “આપણી પાસે
કાંઈ પૈસા નથી, આપણને કોઈ આપનાર
કે ધીરનાર નથી, આ બોહલી કુનિયામાં

પછી કોઈ રહ્યું નથી.”

અંહી ગુલીની આંખો પાંછ.

માંડી, પણ તે ઝટ છુછીને તે પાઠ

ધાડી “કરીને બોલી. “જીવોની,

રેહવાનું એક ઝુપડું મળી શકે તે

ગીનાં બીજાં ફાંફાં કદાચ આપણે

શકીએ. તેખી ફાંફાંજ અને વળી ક

જ. આપણને કદાચ ખાવાનું નહી

શે. આપણ તાહડે થયરીશું અથવા

આપણી આંતરડી ચેડવાઈ જશે, અ

તેખી એક બે દહાડા નહી પણ

મુઢત મુધી. ખચીત મરીબાઈ

યંત લાચારીના દાંત આપણ

ખશે, પણ તે સઘણં આપણને સો

ડશે. આ ઘેરમાં વરીક આપણાથી

એમ નથી. કદાચ અંહીથી આપણને

કાહાડવામાં આવશે. એક બે અઠવાડ

માંજ આપણાં હાંજાં રખડશે.”

“તેમ કાં આતા?” ફતમ જે સર્વ કરત

વધુ ધ્યાનથી સાંભળતો હતો તેણે પૂછ્યું.

“આપણું બાડું ચહડી ગયુંછ અને તે

બરવાની મારામાં રાકિત નથી.” ગુલી નિ-

રારા થઈ બોલી. “મેં તમારા મામા ફળી

ઉપર રંચુન કાગળ લખ્યુંછ, તેનો જવાબ

છ મંહીને મળે તો બાચગ. જીવી સુચના

કરેછ કે આપણે પેરામાં બાડુત રાખીને

એજ ઘેરમાં રેહવું જોઈએ, કે તેમ થાય તો

રેહવાનું કેકાણું મળે ને પછી આપણે આ-

પણા પેટનું કાંઈ કરીશું.”

“ને નહી તો કે શું, માય, આપણ ભુખાં

મરીશું?”

“હા. કદાચ તેમખી થાય, જોકે દાદાર

એક ફકીરને પણ છેક ભુખે મરવા દેતો

નથી. આપણ કદાચ ભુખે નહી મરીએ

પણ ફકીર પેંડે ભીખારી થઈ જાય એ

અને એવું છે. ભ્યાંમુધી આપણી પાસે

કાંઈ પણ મેલવવું હશે ત્યાંમુધી આપણે

વચી સાડીને પેટ બરીશું. દીકરા ફતમ,

મને કેહતાં કુઝ બેજોછ, પણ કેહવાનાં

